

Keyifli Okumalar Dileriz

Binlerce kategoride milyonlarca PDF e-kitap, ders kitapları, dergiler ve romanlara platformumuz üzerinden ücretsiz ulaşabilirsiniz.

RESMİ WEB SİTEMİZ

<https://rantey.org>

Yedek ve Duyuru Kanallarımız

Sitemize erişim engeli gelmesi veya adres değişikliği durumunda aşağıdaki kanallardan güncel giriş adresine erişebilirsiniz:

- Telegram: <https://t.me/birkitapbir>
- WhatsApp Kanalımız : <https://whatsapp.com/channel/0029VbDHv8uE50Us4lvMoc0Y>

HARALD HAARMANN

YAZININ TARİHİ

Runik Bilgi
050

Çeviren. ÖYKÜ BEYZA YILMAZ

RUNIK
KİTAP

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

YAZININ TARİHİ

HARALD HAARMANN

Yazı, insanlığın kullandığı en eski kültür araçlarından biridir. Yazısız kültürlerin bilgilerini ve kültürel değerlerini saklamak için belleklerine güvenmesi, yerini bilgi depolama ve aktarma amacıyla kullanılan yenilikçi yöntemlere ve yazının gelişimine bırakmıştır. Peki bu araçları ilk kez geliştirip kullananlar ve zamanla günümüzdeki çağdaş hallerine dönüştürenler kimlerdir? Yazı, hangi işlevleri yerine getirir ve insanların bir arada yaşama şekillerini nasıl değiştirir? Harald Haarmann, bu kitapta 7000 yıl önceki ilk resimsel yazı örneklerinden başlayarak sözcüklerin ve seslerin yazıya aktarımı da dâhil olmak üzere, çok çeşitli gelişmiş yazı sistemlerinin ve bugünkü alfabelerimizin nasıl ortaya çıktığını açık ve anlaşılır şekilde ortaya koyuyor. Antik Tuna, Yakın Doğu, Ege ve Mısır gibi kadim uygarlık coğrafyalarının binlerce yıllık yazı teknolojisi geliştirme sürecini, Antik Amerika, Çin, Orta Asya ve dünyanın diğer bölgelerindeki atılımları da ihmal etmeden ele alıyor. Ayrıca insanlığın kültürel tarihi ve tarihten çoktan silinmiş bazı önemli uygarlıkların yaşantıları hakkında da etkileyici bilgiler sunuyor.

Dünyanın en ünlü dilbilimcileri arasında yer alan Harald Haarmann, Kaliforniya'nın Sebastapol kentindeki Arkeo-mitoloji Enstitüsü'nün başkan yardımcısıdır; Brüksel Çok Dillilik Araştırma Merkezinde görev yapmaktadır ve çok sayıda büyük araştırma projesinde yer almıştır.

**RUNIK
KITAP**

 /RunikKitap

 /RunikKitap

 /RunikKitap

ISBN 978-625-7757-75-1

9 786257 757751

Ücretsiz PDF Kitap Arsivi - <https://rantey.org>

YAZININ TARİHİ

Harald Haarmann

RUNİK KİTAP
No: 96 | Runik Bilgi Serisi: 50 |

YAZININ TARİHİ
Harald Haarmann

ÖZGÜN ADI
Geschichte Der Schrift

GENEL YAYIN YÖNETMENİ
Kadir Yılmaz

ÇEVİREN
Öykü Beyza Yılmaz

EDİTÖR
Edip Sönmez

SON OKUMA
Zeynep Arpacı

KAPAK GÖRSELİ
MÖ 18. yüzyıldan kalma Pepi steli üzerindeki Mısır hiyeroglifleri.

KAPAK TASARIM
Şevket Dönmezoglu

SAYFA DÜZENİ
Oğuz Yılmaz

BASIM VE CİLT
Repar Dijital Matbaası

BASKI
Haziran 2021 - 1. Basım

ISBN
978-625-7757-75-1

SERTİFİKA NO
40675

© Verlag C.H.Beck oHG, München 2002, 2004, 2007

Bu kitabın Türkçe yayım hakları, Verlag C.H.Beck oHG ile yapılan anlaşmayla alınmıştır.

Runik Yayınları, Repar Tasarım
Matbaa ve Reklamcılık
Ticaret Limited Şirketi'nin
tescilli markasıdır.

Mimar Sinan Mah.,
Selami Ali Efendi Cad., No: 5
34672 Üsküdar/İstanbul
Tel. 0 (212) 522 48 45

© Bu kitabın tüm hakları saklıdır.
Tanıtım amaçlı kısa alıntılar dışında
metin ya da Görseller yayınevimizin izni
olmadan hiçbir yolla çoğaltılamaz.

YAZININ TARİHİ

Harald Haarmann

Çeviren: Öykü Beyza Yılmaz

RUNİK
KİTAP

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ:

YAZI TEKNOLOJİSİ VE GÖSTERGE DÜNYASI7

1. YAZISIZ KÜLTÜRLER VE BELLEKTE TUTMA.....11

2. KİM, NE ZAMAN, NEREDE VE
NİÇİN YAZMAYA BAŞLADI?19

Yazıyı İlk Kim Kullandı ve Bilgiyi Kim Denetimi Altına Aldı? ...19

Antik Avrupa'da ve Antik Çin'de Yazının Dinî İşlevleri ...22

Antik Avrupa-Antik Ege'de Yazı Kültürü.....25

Yazının Mezopotamya ve Mısır'daki Ekonomik İşlevleri ...31

Çivi Yazısının Ortaya Çıkışı ve Antik Yakın Doğu,
Orta Doğu ve Anadolu'ya Yayılması.....32

Eski ve Yeni Dünyada Yazma İlkeleri ve Yazı Teknolojisi.36

3. KELİME YAZIMINDAN FONETİK YAZIMA:
SOYUT DÜŞÜNME ARACI OLARAK YAZI.....43

Yazı ve Dil Arasındaki Çekişme:

İşaret Sistemlerinin Birleşimi44

Yazı Teknolojisinin ve Yazma İlkelerinin Gelişme Eğilimleri ...45

Yazının Konuşma Dili Karşısında Bağımsızlığı47

Dil Yapısı ile Yazı Türünün İlişkisine Dair50

Fonetikleşmeye Doğru Adımlar56

4. YAZI YAZMA TEKNİKLERİ VE YAZI ARAÇLARI:
KİL TABLETTEN ELEKTRONİK KİTABA59

Taş59

Kil ve Seramik61

Metal Yazı Yüzeyleri61

Kemik ve Fildişi62

Papirüs.....63

Ahşap ve Ağaç Kabuğu64

Palmiye Yaprakları	65
Deri	66
Parşömen.....	67
Kumaş.....	67
Kâğıt.....	68
Dijital Yazı.....	71
Kaligrafi.....	72
5. ALFABENİN GALİBİYETİ:	
SİNA ALFABESİNDEN LATİN ALFABESİNE	75
Yakın Doğu’da Alfabe Yazısının Yerel Türleri.....	76
Fenike Alfabeti.....	83
Fenike Yazısının Avrupa’yla İlişkileri	84
Fenike Yazısının Yakın Doğu’daki İlişkileri	90
Alfabenin Yayılmasında Kültür Dillerinin ve Temel Yazıların Rolü	93
Avrupa ve Asya’da Yalıtılmış Alfabe Oluşumları.....	99
Transkripsiyonda Kullanılan Alfabelerin İsbetliliği Üzerine...	102
Modern Dil Planlamasında Alfabe Yazıları.....	106
6. 7000 YILLIK YAZI TARİHİ	111
7. SEÇKİN YAZILI DİLE GERİ DÖNÜŞ	121
KAYNAKÇA.....	127
DİZİN.....	129

GİRİŞ: YAZI TEKNOLOJİSİ VE GÖSTERGE DÜNYASI

Carl Faulmann 1880 yılında *Illustrierte Geschichte der Schrift* [Resimlerle Yazının Tarihi] adlı kitabını yayımladığında, bu kitap yazının tarihi alanındaki ilk evrensel eser ve o zamanların akademik çevrelerinde türünün tek örneği olmuştu. O yıllarda yazı tarihinin bağımsız bir araştırma alanı olmasının yanı sıra, çağdaş dilbilim de yazılı dillerin gelişiminden çok dil akrabalıklarının tarihsel süreçte algılanması ve yapılandırılmasıyla ilgilenmekteydi. İnsanların bilgileri yeniden kullanmak amacıyla saklamak için yarattığı bir teknoloji olan yazının ilk nasıl ortaya çıktığı bilinmiyordu.

Yazının kökenine dair Faulmann'ın ilginç fikirleri vardı: Germen runik alfabesinin dünyadaki tüm yazıların kökeni olduğunu düşünmüş ve runik işaretleri, Sümerlilerin çivi yazısı işaretleriyle ve Mısır hiyeroglifleriyle karşılaştırma yolunda özel bir çaba göstermişti. Faulmann, Sümer ve Mısır yazılarının erken gelişim aşamalarını bilmediğinden ve arkeoloji o zamanlarda güvenilir kayıt metotlarına sahip olmadığından, bu karşılaştırmaları oldukça ikna edici görünmüştü. Faulmann'ın eski çağlardaki runik yazıyla ilgili bu varsayımı, "uygarlaştırıcı görev bilinci" ve sömürgeci tutumlarıyla Avrupalıların çağdaş dünya görüşüne tam olarak uyuyordu.

Günümüzde hâlâ tarih meraklıları ve amatör yazı araştırmacıları Eski Dünya'daki runik alfabeler ve bulunan eski yazılar arasında karşılaştırmalar yapmaktadır. Daha güncel bilgiler elde edilmesine ve özellikle eski yazılı buluntular tam olarak tarihlenmesine rağmen, Faulmann'ın bazı tezleri geçerliliğini korumaktadır. Runik yazının Mezopotamya veya Mısır'daki en eski yazılardan birkaç bin yıl daha yeni

olduğu ise uzun zamandır bilinmektedir. Onlarca yıldır yazı araştırmaları, Mezopotamya'daki arkeolojik buluntuların etkisinde kalmıştır. Bu buluntular aracılığıyla Antik Yakın Doğu'nun (Orta Doğu) daha eski kültür tabakaları da gün yüzüne çıkarılmış, bunun ardından Eski Sümer ve Akad kültür merkezlerine ait bilgiler çoğalmıştır. *Ex oriente lux* (Işık, Doğu'dan yükselir), 1940'lı yıllardan bu yana kültürel ve tarihsel değerlendirmelere hükmeden bir slogan hâline gelmiştir. Bu tarihten sonra medeniyetin beşiği Mezopotamya'da kültürlerin yükseldiği ve oradan da başka gelişmiş kültürler oluşturmak üzere çeşitli coğrafyalara yayıldığı düşüncesi kabul edilmiştir.

Mezopotamya'da ortaya çıkan, piktografik¹ işaretlerin kullanıldığı Eski Sümer yazı sisteminin, insanlık tarihinin en eski yazısı olduğu sanısı günümüze kadar ulaşmıştır. Mezopotamya'da mal listeleri ve takas kayıtlarının yer aldığı, en eski kil tabletler M.Ö. 3200 yılına dayanmaktadır.

Ancak geçtiğimiz onyıllarda Mısır ve Avrupa'da daha eski yazılı buluntular ortaya çıkmıştır. Araştırmalar, farklı yöntemler kullanarak daha da eski yazı geleneklerinin izini sürmektedir.

1970'li yıllarda Avrupa'nın tarih öncesi çağlarının yeni bir kronolojik listesi çıkarılmıştır. Tarih öncesinde M.Ö. 1000 yılından daha geriye doğru gidildikçe radyokarbon ölçümlerine dayanan C14 tarihleme metodunun tarih netliğinin azaldığı uzun zamandır bilinmektedir. Daha eski radyokarbon tarihleri, dendrokronoloji (ağaç halkaları ile yaş belirlenmesi) aracılığıyla düzeltilmiştir. Bu yöntemle edinilen kesin tarih verileri, arkeologlar ve tarihçiler tarafından genel olarak kabul edilen, daha az kompakt bir Avrupa kültür kronolojisi ortaya çıkmasını sağlamıştır. C14 metodu kullanıldığında birkaç yüzyıla sıkıştırılmış görünen Avrupa'nın tarih öncesi, böylece birkaç bin yıldan daha da geriye uzanmıştır. Yeni tarihlendirme yöntemiyle birlikte arkeolojik buluntular, yakın zamana kadar tarihleri yanlış anlatılmış Tuna uygarlığına ait eski yazılı kaynakların da yer aldığı yeni bir kültür kronolojisine yerleştirilmiştir. En eski yazı

1 Resim biçimindeki eski hiyeroglif yazıları; resimçizit ya da resimyazı. (c.n.)

buluntuları, M.Ö. 5300 civarına aittir ve Mezopotamya'daki en eski buluntulardan çok daha öncesine dayanmaktadır.

Mısır'da hanedanlık öncesine ait yazılı kaynakların keşfinin, Avrupa'daki kültürel kronoloji devriminden aşağı kalır yanı yoktur. 1980'li yılların sonundan itibaren arkeoloji çalışmaları, hanedanlık öncesi çağlardan kalma mezarlara (Abidos Kral Mezarlığı) odaklanmıştır. Bu kral mezarları, M.Ö. 3320 ila M.Ö. 3150 yıllarında, Mısır'ın, Yukarı Mısır ve Aşağı Mısır olarak iki krallığa ayrıldığı döneme tarihlenmiştir. Tahıl ambarlarının kapatılmasında kullanılan mühürlerde Mısır'ın en eski yazı işaretlerine rastlanmaktadır ve bu işaretler, Eski Sümer'deki yazılara kıyasla daha eskidir.

Yazı araştırmalarının modern görüşü, daha eski olan *ex oriente lux* tezinin aksine yazı kullanımının Batı'da daha erken başladığını (*ex occidente lux*, "Işık Batı'dan yükselir") ve "Taş Devri'nin kayıp medeniyetlerini" bize göstermektedir. (Rudgley 1998: 68 vd.) Fakat kültür tarihindeki bu değişim, Faulmann'ın sömürgecilik döneminde kapıldığı "Avrupa-merkezci uygarlık zihniyetinin yeniden canlanması" diye yorumlanarak yanlış anlaşılmamalıdır. Avrupa'nın daha da eski yazı geleneğine sahip olduğunu ispat eden gerçekler, Kadim Mezopotamya ve Mısır kültürlerinin uygarlaşma başarılarının değerini düşürmemektedir. Hem Avrupa kültürünün gelişimi hem de yazı tarihi, Afrika ve Asya'nın etkilerine çok şey borçludur. Yeni kültür kronolojisi, Avrupalıların o zamanki gelişim ivmesinin, "kendi uygarlık denemeleriyle meşgul oldukları" uzun bir dönemden sonra etkilerini anca gösterebildiğini ortaya koymaktadır.

Yazının kullanımı, insanlığın kültürel gelişim tarihinde, bilgiyi depolama ve verileri tekrar kullanma doğrultusunda gerçek bir devrim niteliği taşımaktadır. İnsan belleği sınırlı bir depolama cevherine sahiptir. Bellekte saklama konusunda istisna olarak birkaç kültürde aşırı düzeyde başarımlar görülseler bile bu tespit genelde doğrudur. Batı Afrika'daki sözlü geleneğin uzmanları tarafından asırlık soyağacının ezberlenmesi ya da Fin halk destanı *Kalevala*'nın binlerce kıtasını ezberden okuyabilen Karelya ozanlarının günümüze kadar ulaşan hikâyeciliği ve anlatıcılığı, bu konuda en iyi bilinen örnekler arasında yer almaktadır.

1. YAZISIZ KÜLTÜRLER VE BELLEKTE TUTMA

Dünya hakkında bildiklerimiz, yüzyıllardır olduğu gibi bizim dönemimizde de “yazı teknolojisi” sayesinde bir araya getirilmektedir. Veri tabanlarında depolanan bilgilerin büyük çoğunluğu artık dijitalleştirilmiş olsa dahi, bu veriler, insanlar tarafından kullanılabilmesi için talep üzerine yazı hâline getirilirler. Yazı, bu nedenle dijital çağımızda artık öncelikle bilgi depolamak amacıyla kullanılmamaktadır. Fakat dijital ortamda depolanan verilere erişmek için yazı, dünyamıza ait bilgileri kullanma hususunda günümüzde hâlâ vazgeçilmez bir araçtır.

Okuma-yazma bilmeyenlerin azınlıkta kaldığı eğitimli ortamlarda, yazı olmaksızın işleyen alternatif toplum modelleri hakkında düşünmek için çok az neden bulunur. Okuryazarlığın sosyal, ekonomik ve siyasi seçkinlerin bir ayrıcalığı sayıldığı, buna karşın okuma-yazma bilmemenin toplumun geniş kesimlerinin yaşam şartlarının bir özelliği olduğu az gelişmiş ülkelerde ise durum farklıdır. Okuryazarlık oranı farklılığına rağmen, gelişmemiş toplumlar ile yazılı dil kullanılan ülkelerin ortak yanı, herhangi bir alternatifi bulunmayan yazılı kültürün izinden gittiği uygarlık gayesidir.

Ancak örneğin Brezilya, Venezuela, Kolombiya veya Malezya’daki yağmur ormanlarında, Afrika’nın Sahel bölgesinde¹, Papua Yeni Gine’nin dağlık alanlarındaki güç erişilen vadilerde ve Avustralya’nın *Outback* (taşra) denen iç kısımlarında, bugüne kadar yazı kullanmadan varlığını sürdüren çok sayıda kültür bulunmaktadır. Çağdaş dönemin yazısız kültürlerini, bu dilleri konuşan bin, hatta bazen yüzden az kişiden müteşekkil halklar temsil eder. Bu küçük

1 Sahra Çölü’nün güneyinde Atlantik’ten Kızıldeniz’e dek uzanan tropikal iklim seridi. (e.n.)

milletlerin bekası tehdit altındadır ve kültürleri de küresel asimilasyon baskısıyla karşı karşıyadır.

Elbette varlığı bugüne kadar neredeyse hiç tehdit altına girmeyen küçük halklar da mevcuttur. Papua Yeni Gine'nin Bosavi bölgesinin dağlık iç kesimlerinde yaşayan yaklaşık 900 Etoro için durum böyledir. Etoro halkı, kültürün yazı olmadan da işlevini yerine getirebileceğini biz "yazılı dil insanlarına" hâlen kanıtlayan geleneksel yaşam biçiminin ustalarıdır. Tişörtler, çelik baltalar, plastik kovalar ve bazen küresel şirketlerin içecek şişeleri gibi "modern uygarlık araçları" Etoro'ya kadar ulaşırsa dahi, yazı ve okuryazarlık, yağmur ormanlarında yaşayan bu halk için hâlâ hiçbir önem arz etmemektedir.

Yazının kullanılmadığı yerlerde Avrupalılar "ilkelliği" hemen fark ettiklerini söylerler. Fakat daha yakından bakıldığında, bir köy toplumunda sanayi toplumunun kazanımları olmadan hayat kurmak için çok çeşitli beceri ve tekniğin gerektiği kabul edilmelidir. Etoro, kökleri binlerce yıl öncesine dayanan geleneksel bir kültürün, günümüze kadar doğal çevreyle uyum içerisinde sürdürülebilmesinin iyi bir örneği sayılır.

En sade geleneksel kültürlerde bile günümüze kadar gelmeyi başarmış, çok çeşitli anlatı biçimlerine ve konulara sahip, sözlü hikayecilik geleneği buluruz. Orta Avustralya'daki Ayers (Uluru) Kayası'nın kaya mağaralarında yer alan duvar resimlerinin biçimlerinde, Arizona'daki Navaho törensel kum resimlerinde, Güney Afrika'daki Zulu kabilenin renkli inci takılarında, bizleri "resim hikâyelerinin" anlatımsal işaret dizileriyle karşı karşıya getiren, çok katmanlı görsel bir sembolizme rastlarız. Söz konusu inci takılar, işlemesine göre takan kişinin sosyal konumunu gösteren ve aynı zamanda iletişimsel işlevlere sahiptir (örneğin, incilerden yapılmış "aşk mektubu" mesajları).

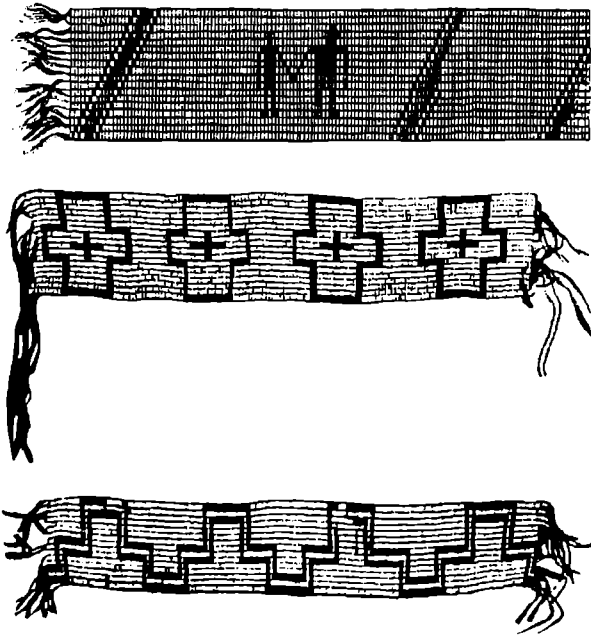
The Great God who is the power and wisdom that made you and
 has put your heart to desire of love and peace. That I should be
 able to give you my love and to desire your love to my friend and when the great
 God hath put me among you I should be able to order all things in such manner that
 we may all live in love and peace one with another. What I have the great
 God will instruct both me and you to do. I seek nothing but the honor of his
 name, and that we who are his workmanship, may do that which is well pleasing
 to him. The man which delivers this unto you is my special friend. He is
 wife and loving. you may believe him. I have already intention that none
 of my people wrong you, by good land. I have provided for that purpose,
 we will by good will any of my people to sell Rumme to make your people
 much. If any thing should be out of order, report when I come, it shall
 be mended, and I will bring you some things of our country that are
 useful and pleasing to you. I rest. In a love of my god
 your loving friend
 Capt. and 21: 2: 1682

I send this to the Indians
 from fullen to the
 June 1682. The Helms

W. B. P. M.

Geleneksel kültürlerdeki insanların bilgileri yazısız, görsel araçlarla yeniden kullanmak amacıyla düzeltebilme yetisi etkileyicidir. Kuzey Amerika Kızılderililerinin kültür tarihi, görsel araçlar ve sözel metin aktarımlarının simbiyotik olarak (ortak yaşamsal) birbiriyle bağlanmasında kullanılan hafıza geliştirme tekniklerinin ilginç örneklerini sunar.

Şekil 1. William Penn'in Delawareliler ile 1682 yılına ait anlaşması (Haarmann 1992) Soldaki: Beyazların anlaşma versiyonu. Üstteki: Kızılderililerin anlaşma versiyonu.

Yazılı dil dünyası ile görsel-sözel hafıza geliştirme teknikleri dünyası arasındaki büyük kültür farklılıklarını gözler önüne seren sömürge tarihindeki sayısız örnekten biri, 1682 yılında William Penn'in daha sonra Pensilvanya ismini alacak bölgedeki toprakların satın alınması için Delaware Kızılderilileri ile müzakere etmiş olduğu anlaşmadır (Şek. 1). Penn, anlaşmayı belirten İngilizcede bir metni yazıya geçirmiştir. Ancak üzerinde resim ve siyah çizgiler bulunan kâğıt parçası, müzakereye katılan Kızılderililer için neredeyse hiçbir anlam ifade etmemektedir. Delawareliler de bu anlaşmayı sonraki nesilleri için ölümsüz kılmak istiyordu, bunun için kendi anlaşma versiyonlarını oluşturmuşlardı. Bu belge Beyazlar için yalnızca dekoratif tasarımlı üç adet kuşaktan ibaretti. Hafıza geliştirme işlevine sahip bu kuşaklar Algonkin kabilesine ait bir kelimeyle *wampum*² olarak adlandırılırdı.

2 *Wampum*: Kızılderililerin para veya süs amaçlı kullandığı boncuklar. (ç.n.)

Kuşaklar, renkli deniz kabuklarının oval halkalara dizildiği, bağlanarak bir araya getirilmiş örme şeritlerden oluşuyordu. Penn ile yapılan anlaşmayı belgeleyen ilk kuşak üzerinde, anlaşmayı imzalayan tarafları simgelemek için işlenmiş iki figür resmediliyordu. Diğer iki kuşak üzerinde yer alan geometrik motifler ise dağları ve nehirleri simgeliyordu. Kuşaklarda kırmızı renge yer verilmedi çünkü kırmızı renk “savaş” kavramını simgelemekteydi. *Wampum*’un çağrışımı oldukça basittir; resimdeki motiflerden farklı anlamlar çıkarılmaz.

Ancak Kuzey Amerika Kızılderilileri arasında, bilgileri doğrusal bir sırada yerleştirme kapasitesinin *wampum*’dankinden çok daha gelişmiş olduğu görsel çağrışım çeşitleri de bulunur. Ojibwe ve Algonkin kabilelerinde yaygın olan resimsel anlatı biçimi (*kekinowin*), düşünce zincirlerini doğrusal resim dizileri ile birleştirir. *Kekinowin* tekniğinin nasıl işlediğine dair bir örnek de Delawarelilerin tarihsel kabile anlatısı *Walam Olum*’dur. Bu anlatı, beş adet huş ağacı kabuğu üzerine aktarılır ve dünyanın yaratılışı hakkındaki efsanelerin gösterilmesiyle başlar.

“*Walam Olum*”da her bir resim motifinin manası, anlatı içeriğinin dilbilgisel olarak cümlelerin her birine karşılık geldiği fikir demetleridir. Resimlerin bilgi içeriği bir yandan çok yoğunudur, diğer yandan ise resimlerin dilbilimsel ifade şekilleriyle bağlantısı epey muğlak görünür. Anlatı metninin ezberlenme şekli, tarihsel kabile öyküsünü sunan anlatıcının resitatif³ söyleyişle okumasına bağlıdır. *Kekinowin* resimli anlatısı örneği, insanlığın logografi⁴ anlayışına dayanan en eski yazı kullanımında söz konusu olduğu gibi, tek bir düşüncenin tek bir resim motifine karşılık geldiği seviyeye ulaşılmadan önce görsel çağrışımında önemli bir gelişim sıçramasına gerek duyulduğunu açıkça göstermektedir.

Bu gelişim sıçraması Amerika’nın birkaç kültüründe gözlemlenmiştir. Kolomb’un “keşfi” öncesi Mezoamerika’daki bölgesel stratigrafide⁵ farklı gelişim aşamaları dizisine rastlamaktayız. Bu dizi, resim tekniklerinden (Azteklerin katlanmış kitaplarındaki gibi) piktografik-logografik

3 Melodi olmadan, konuşur gibi söylenen şarkı ve anlatı üslubu. (ç.n.)

4 Kavram veya varlıkların biçimsel çizimlerle ifade edildiği yazı sistemi. (ç.n.)

5 Katmanbilim ya da tabakabilim; yerkabuğunun kaya katmanlarının biçim, bileşim ve ilişkilerini inceleyen jeoloji kolu. (e.n.)

karma tekniklere (Mikstek katlanmış kitaplarındaki gibi) ve Olmek *stel'*lerinin (dikili taşlarının) logografik yazımından, Maya takvim taşlarında ve hiyeroglif metinlerinde sembollerin logografik-fonografik kullanımına kadar uzanmaktadır (bkz. Bölüm 3).

Görsel çağrışım teknikleriyle gerçekleştirilen deneylerin erken gelişim aşamalarında, görsel sembollerin yanı sıra işaretler de anlatı dizilerinde sayısal kavramları göstermek için kullanılabilir. Yazının icadından öncesine ait bu tür işaret kullanımının aydınlatıcı bir örneği, M.Ö. 8 ila M.Ö. 4. yüzyıllar arasında mal envanter listeleri ve “makbuz” olarak Antik Yakın Doğu halklarının ticari ilişkilerinde mal alış-verişi sırasında kullanılan sembol taşları sistemidir. Bu sistemde başlangıçta, malların sayısını simgeleyen ve tüccarın kilden yapılma bir kaba (*bulla*⁶) mühürlediği konik nesneler kullanılırdı. Bu kaplar, teslim edilen parça adedini (örneğin, koyun veya tahıl içeren kaplar) kontrol etmek için alıcı tarafından teslimattan sonra kırılarak açılırdı. Sembol taşları kullanımının daha geç döneminde ise parça adedi ve malların tanımı, mal listesinin üzerine kazınmaktaydı.

Sembol Taşları	Piktografik İşaretler	Anlamı
		Koyun
		İnek
		Köpek
		Ekmek
		Yağ
		Yiyecek
		Minder
		Dokuma

Şekil 2. Sembol Taşları ve Eski Sümer piktografi yazısındaki işaret eşdeğerleri (Schmand-Besserat 1996)

6 *Bulla* (Lat.): Antik çağlarda kullanılan, killi topraktan yapılmış mühür damgaları. (ç.n.)

Mezopotamya ticaretinde yaygın olan niceliksel terimler ve mallara özgü semboller listesinden yaklaşık 30'u, Eski Sümer yazısının sayısal işaretler listesine ve piktografik işaretlerine de aktarılmıştır (Şek. 2). Sümer yazısının en eski aşamasında (Uruk III. ve IV. tabakalarına ait kil tabletleri) bile, 770'ten fazla farklı işaret kullanıldığı tespit edilmiştir. Eski Sümer piktografi yazısındaki sembol listesinin azami sayısındaki oranına bakıldığında, daha eski olan sembol taşları sisteminden gelmiş işaretlerin sayısı, ihmal edilebilecek kadar azdır.

2. KİM, NE ZAMAN, NEREDE VE NİÇİN YAZMAYA BAŞLADI?

Yazı kullanımının, bilgiyi kayıt altına alma olanaklarını büyük ölçüde genişlettiğini ve daha üst seviyede bir kültürel gelişimin bu bilgi teknolojisinin kullanımına bağlı olduğunu düşünecek olursak, yazı teknolojisinden kimin, ilk ne zaman yararlandığı sorusuyla karşı karşıya kalırız.

Yazıyı İlk Kim Kullandı ve Bilgiyi Kim Denetimi Altına Aldı?

Antik Çağ uygarlıklarında yazı kullanımının ekolojik koşulları, temelde Yeni Çağ'daki koşullardan ayrılmaktadır. Bugün yeni bilgi teknolojilerinin toplumun geniş bir kitlesi tarafından erişilebilir olması sebebiyle, yazının yaygınlaştığı gerçeğine alışkınız. Fakat Antik Çağ'da yazının bu kadar yaygınlaşacağı bilinemezdi. Yazı, antik uygarlıkların hiçbirinde bilgi alışverişini desteklemek veya toplumun geniş kesimlerinde eğitim seviyesini yükseltmek amacıyla kullanılmamıştı.

Uzman kişiler tarafından özel amaçlara yönelik kullanıldığından yazı, antik uygarlıkların tamamında seçkin zümreye aitti. Yazıya dair araştırmalarda antik yazıların ağırlıklı olarak devlet kurumlarında kullanıldığı ortaya çıkmıştır, çünkü eski anlayışlara göre antik uygarlıkların ortaya çıkışı, siyasi güç merkezlerinin yükselmesine ve yerel halkların bu düzene uymasına bağlıydı. Antik Yakın Doğu'da yaşanan gelişmelerde de aynı koşullara rastlanır.

Ancak Mezopotamya'nın erken devletleşmiş uygarlık modelinin, Eski Dünya'nın uygarlık kurumları ve buna uygun olarak yazıyla gerçekleştirilen tüm uygulamalar için prototip niteliğinde olduğu varsayımı, günümüzde çağ dışı

kalmaktadır. Arkeolojik ve kültürel öneme sahip tarihi verilerin yeniden değerlendirilmesi sayesinde, devlet düzenine sahip olmayan ama yazı kullanan erken toplumların, uzun zamandır kendilerine dayandırılan daha erken uygarlıkların oluşum sürecinde belirleyici rol oynamadığı anlaşılmaktadır.

Güneydoğu Avrupa'da, Eski Tuna uygarlıklarının yerleşimlerinde bir devlet yapısının veya hiyerarşik sosyal bir düzenin varlığını gösterecek hiçbir ize arkeologlar tarafından rastlanmamıştır. Ancak eski uygarlıkların kurulduğu sahip farklı bölgeler arasında da bilinen Tuna ve kolları boyunca çeşitli teknik olanaklar bulunuyordu: Kent büyüklüğünde yerleşim yerleri, tarımsal araç ve kaynaklar, el zanaatı ve metal işlemeciliğinin değerlendirildiği zengin bir ticaret ağı, farklı kültürel sembollerle birlikte burada da mevcuttu.

M.Ö. 6000 yıllarında güneydoğu Avrupa'da ortaya çıkan bir medeniyet, erkeklerin ve kadınların toplumsal konumunun hiyerarşik bir düzen yerine eşitlikçi şekilde örgütlendiği bir yapıdan oluşuyordu (eşitlikçi toplum). Bu örnekte bir seçkinler tabakasının hâkim olmadığı, ancak gelişiminde öncülük eden büyük kentsel yerleşime sahip bir tarım topluluğunun kurulmasının, karşılıklı çıkarlarını gözeterek insanlara teşvik edildiği bir toplumdan bahsediyoruz. Söz konusu toplum, dünyadaki hiçbir gelişmiş kültürün onsuz yürütemeyeceği merkezi olgulardan biri olan yazıya da sahiptir.

Dünyanın başka bölgelerinde o zamanlar bununla kıyaslanabilir bir örnek yoktu. Mezopotamya'da ilk şehir kümelenmelerinin ortaya çıkması (Samarra), M.Ö. 5000'li yıllara kadar uzanmış ve Sümer şehir devletleri M.Ö. 4000 yılında ilk kez gelişmiştir. Peki ama güneydoğu Avrupa'da yazılı uygarlığın ortaya çıkma koşulları neden diğer yerlere göre daha elverişliydi; bu uygarlık güneşi neden Batı'dan doğmuştu?

Eski Dünya'daki her medeniyet, birtakım unsurlardan etkilenererek kendi seyrinde gelişmiştir. Ancak medeniyet kurumlarını güneydoğu Avrupa'da diğer bölgelerden daha önce denemelerinin bazı makul ve özel koşulları vardır. M.Ö.

6700'lü yıllarda tesadüfi bir olay sonucunda Karadeniz'in batısındaki bölgenin kesin olarak yer değiştirdiği jeologlar tarafından tespit edilmiştir: Son Buzul Çağı'nın ardından başlayan ısınma sonucunda, binlerce yıl boyunca biriken devasa buz kütlelerinin erimesiyle okyanus ve deniz alanları genişlemiş, bu bağlamda doğu Akdeniz'de de deniz seviyesi yükselmişti. Akdeniz ile o zamanlar henüz denize bağlantısız, kapalı bir göl olan Karadeniz arasında bir kara parçası bulunuyordu. İklim değişikliği geçici ısınmaya sebebiyet verince Çanakkale bölgesindeki su seviyesi hayli artmıştı. Bunun hemen ardından kara parçası, büyük olasılıkla bir depremle tetiklenerek kırılmıştı. Kapalı göle (Karadeniz) böylece büyük miktarlarda su ve çamur kütleleri dolmaya başladı. Seviye farkı 70 metrenin üzerine çıktığından, büyük su kütleleri yıllar boyunca karşı kıyılara vurarak Karadeniz'in kuzey kıyılarıdaki ovaların geniş bir bölümünü kapladı. Çiftçilerin terk etmek zorunda kaldığı Neolitik Çağ yerleşimleri de bu doğal afet yaşandığı sırada Karadeniz çevresinde, kuzeybatı ve kuzey kıyılarında bulunuyordu. Ağırlıklı olarak güneydoğu Avrupa istikametinde, Tuna vadisine doğru bir göç hareketi gerçekleşti. Böylece bölgenin maddi ve kültürel yapısında belirgin bir değişim meydana geldi.

Suların yükselmesinden kısa süre sonra, yaklaşık M.Ö. 6500'lerde birçok yerleşim ortaya çıkmış, ayrıca eski yerleşim yerleri de büyümüştü. Karadeniz bölgesinden gelen insanlar yeni yerleşimler inşa etmeye ve tarımsal yaşamın altyapısını oldukça faal biçimde yeniden kurmaya başlamışlardı. Müşterek canlanma sayesinde birkaç yüzyıl sonra, tüm güneydoğu Avrupa'yı dolaşan nehirleri kullanan ulaşım ağı üzerinde dünyanın bilinen en eski yazılı uygarlığı doğacaktı.

Tuna uygarlığı olarak anılan bu eski uygarlığın kurumlarıyla ilgili dikkat çekici olan şey, çok yönlü dinî sembolizmdir. Bu kurumlar, sunakları ve diğer dinî nesneleriyle eski kült alanları, nekropollerde¹ yer alan adaklıklar ve kazılarda gün yüzüne çıkan çok sayıdaki heykel vasıtasıyla yeniden

1 "Ölüler şehri" anlamına gelen, arkeolojik alanlarda mezar yerlerine verilen isim. (ç.n.)

oluşturulmuştur. Heykellerin ve kült nesnelerinin birçoğu, çeşitli geometrik desenlerle donatılmıştır. Nesneler arasında ayrı bir grup, asimetrik şekilleri nedeniyle yazıt olduğu kolayca anlaşılan ve süslemelerden ayırt edilebilen kazılı işaret dizilerine sahiptir.

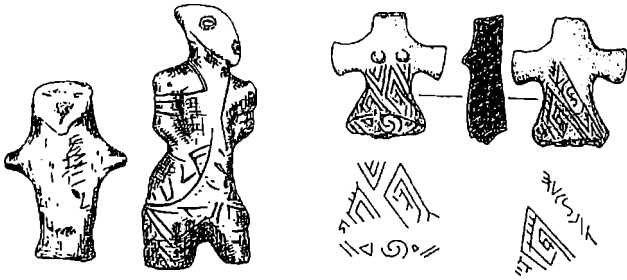
Antik Avrupa'da ve Antik Çin'de Yazının Dinî İşlevleri

Geçtiğimiz yüzyılın sonunda Antik Tuna'nın arkeolojik alanlarında, üzeri yazılı nesneler bulunmuştur. Fakat o dönemki araştırmacıların Mezopotamya yazı geleneğinin uzun geçmişine ve güvenilir bir kronolojinin eksikliği konusuna odaklanmaları, Avrupa topraklarında erken yazı buluntularının saptanmasına engel olmuştu. Aynı zamanda güneydoğu Avrupa'da yazının uzun bir geçmişi olduğu da birbirlerinden bağımsız çalışmalarla onaylanmıştır. Yazının kullanımı burada M.Ö. 5500 civarında başlar. En eski uzun işaret dizileri, yaklaşık M.Ö. 5300 yılından kalma olduğu tespit edilen, Transilvanya'daki (Romanya) Tartaria kil tabletlerine aittir.

Tartaria tabletlerinin kültürel bağlamını keşfetmek için çok çeşitli girişimlere teşebbüs etmekten kaçınılmadı. Yazı olgusu, bazı araştırmacıları Antik Yakın Doğu'yla ilişkilerini aramaları nedeniyle yanlış yola sevk etmiştir. 1960 ve 1970'lerde Tartaria tabletlerinin Sümerlerle doğrudan bir ilişkisinin bulunması için çaba gösteriliyordu. Transilvanya'da bir Sümer kolonisinin var olduğu sanılıyor ve Sümer kültür kahramanlarının yazıyı buraya ihraç ettiği ve yakındaki bakır yataklarından maden çıkaran araştırmacılarının orada bulunduğu tahmin ediliyordu.

Antik Tuna ile Sümer kültürleri arasında günümüzde artık bilinen zaman farkı göz önünde bulundurulduğunda, Mezopotamya tezine ilişkin başka bir tartışma yaratılmasına gerek yoktur. Aksine, Antik Tuna yazı geleneğinin, Sümerleri etkileyip etkilemediği sorusu araştırılmaktadır. Eski Batı-Doğu kültürel sürüklenmesinde bu tür etkilerin somut bir zemini olup olmadığı günümüzde tartışılmaktadır.

Tartaria tabletleri, Vina arkeolojik sahasının kültürel alanlarından ve komşu bölgelerinden çıkarılan nesnelerle birlikte Antik Tuna yazıtları koleksiyonuna dâhildir. Yazı buluntularının büyük oğunluğ, M.Ö. 4500 ila M.Ö. 4000 yılları arasında kalan zaman dilimine aittir. Vina arkeolojik sahasındaki 35'ten fazla yerleşim alanında üzeri yazılı nesneler keşfedilmiştir. Buluntuların geniş bir alana yayılmış olması yazı teknolojisinin yalnızca tek bir yere yayılmadığına, bu nedenle istisna bir durum olmadığına işaret eder. Yazı kullanımı, Antik Tuna kültür alanının kuzeyinden başlayıp yavaş yavaş güneye doğru yayılır. En yeni yazıtlar M.Ö. 3200 civarından kalmaz ve Yunanistan'ın kuzeyinde bulunmuştur. zeri yazılı nesneler arasında, Vina arkeolojik sahasından çıkarılan kil figürler gibi belli kategoriler öne çıkmaktadır. Bu figürlerin büyük oğunluğ kadınsı özellikler taşır (Şek. 3). Kadın heykelcikleri, adak (kutsal alanlarda ve mabetlerde kullanılan ya da mezarlarda ölülere adanan eşyalar) veya bir hanenin kadınları için kimlik belirleme sembolü olmuştur. Erken tarımsal ritüellerinin baskın şekilde kadın tanrıça kültüne ait olması, anaerkil bir toplumun genel görünümünü ortaya çıkarmaktadır.

Şekil 3. Tuna uygarlığının yazı kalıntıları olarak üzeri yazılı kil heykelcikler, M.Ö. 6000 ve 5000 arası (Haarmann 1992)

zeri yazılı nesnelerin, özellikle kadın heykelciklerinin kültürel olarak yerleşmesi, Antik Avrupa'da yazı kullanımının dinî yaşıntıyla yakın bir ilişkisi olduğunu göstermektedir. Kült nesneleri üzerinde rastlanan yazıtlarda, adak yazıtları

rı veya ritüel ifadeleriyle karşılaşırız. İster tapınaklardaki ayinlerde, isterse ev ortamında olsun, kutsal nesnelere yazı yazmak ve yazının dinî bağlamda kullanılması Antik Tuna medeniyeti dönemi boyunca yazının en önemli işlevi olmaya devam etmiştir. Yazılı nesnelerin son grubunda ise ağırşak² gelmektedir. Ağırşaklar dokumada kullanılan araçlardır ve dünya kültürlerinin hepsinde olmasa da büyük çoğunluğunda bu zanaat bir kadın faaliyeti olarak görülmüştür. Birçok kültürde ve özellikle güneydoğu Avrupa'da dokumanın, bu zanaatın koruyucuları ve destekleyicileri olarak kabul edilen tanrıçalarla sıkı bir ilişkisi vardır. Bu ilişkiler açıkça Yunan mitolojisiyle bağlantılıdır. Dokuma faaliyeti, sembolik olarak Hera, Afrodite, Athena ve Artemis gibi tanrıçalarla ilişkilendirilir. Bir efsaneye göre Athena, ölümlü kadınlara dokumayı öğretmiştir. Her sene gerçekleşen Panathenaia festivali şerefine Akropolis'teki Athena heykeline konmak üzere bir pelerin dokunur ve evlenme çağına gelmiş kızlar, tapınaklarda Artemis'e adak olarak dokuma araçlarını armağan ederdi. Klasik Yunanistan'da ağırşakların üzeri yazılıdır ve bundan çok daha eski Antik Tuna örnekleri de tıpkı bu ağırşaklar gibi dokumanın koruyucu tanrıçasına bir yakarış, bir dua olarak anlaşılmalıdır.

Yazı, Antik Tuna'da ritüellerin ve dinî törenlerin gerçekleştirilmesi sırasında dinî bir araç olarak kullanılıyordu. Bilgi depolama pratiği, heykeller ve kült nesneleri üzerindeki adak yazıtlarına ritüel sözlerinin kazınmasıyla sınırlıydı. Bu durumda yazı, dinî ritüellere bağlılığı ve doğru bir biçimde uygulanmasını gözetmek zorunda olan ruhban sınıfının aracıydı.

Antik Avrupa'dakine benzer durumlar, Antik Çin'den de iyi bilinmektedir. Geç Shang hanedanı dönemi ve ardından Zhou döneminde (M.Ö. yaklaşık 1200 ila 700 yılları arasında) yazılı ifadenin erken aşamalarında, halkın yazı teknolojisinden yararlanma imkânı yoktu. Yazı, sadece kehanetler için kullanılır ve imparator ile hanedan üyeleri faydalanırdı. Ataların ruhlarını çağırma veya gelecekte ha-

2 İplik eğirmede, dokumada kullanılan; tahta, kemik veya madenden yapılmış, ortası delik ağırlık. (ç.n.)

ber alıp kaderi öğrenme gibi ritüeller, söylenen sözlerden daha büyük bir etki yarattığına inanılan bu mühim yazı yöntemiyle pekiştirilirdi. O zamandan itibaren Çin’de yazının büyüğü işlevlerine ilişkin düşünceler benimsenmiş, Tuna uygarlığının aksine yazının pratikte kullanılması, bu dönemde Çin’de yazının işlevleri arasında görülmemiştir. Çinlilerin kültürel belleğinde bugün hâlâ yazının büyüğü bir etkisi olduğu düşüncesi saklı kalmıştır.

Antik Avrupa-Antik Ege’de Yazı Kültürü

Balkanlar, Paleolitik Çağ (Yontma Taş Devri) ve özellikle Mezolitik Çağ’da (Orta Taş Devri) dinî ikonografide kullanılan süs ve simgelerden oluşan soyut veya geometrik motifler sunuyordu. Soyut motifler üzerinde bulunan çeşitli öğeler, Antik Tuna yazısının işaret listesine sonradan dâhil olmuştu. Antik Tuna uygarlığındaki yazılı dil, görsel paralelliklerin açıkça fark edildiği modern dinî ikonografi süslemeleriyle ilişki içinde gelişmiştir.

Antik Tuna kültür sembolleri ve yazı işaretleri listesinde kendini gösteren yoğun soyutlamaya bakıldığında, motiflerin kökenlerine ilişkin sorular ortaya çıkar. Geleneksel bakış açısına göre, soyut motiflerin gitgide başlı başına bir tarz haline gelmesini sağlayan ilk doğal prototiplerin aranması gerekir. Ancak *homo sapiens*, varlığının başlangıcından beri doğal biçimlerin yanı sıra soyut motifleri de kullanıp algılayabilecek zihinsel kabiliyete sahip olduğundan, işaret teorisi hakkındaki araştırmalardan elde edilen daha yeni bilgilere göre, böyle bir prototip tasarım arayışına girmek gerekli değildir. Bu ikiliğe, en eski kaya resimlerinde de rastlanır ve sembollerin bu farklı kullanım tarzları günümüze kadar gelmiştir. Antik Tuna’nın kültürel işaret haznesine, soyutlama tercihinin özellikle dikkat çektiği, temsili ve mecazi motifler ile somut motifler arasındaki ikilik damgasını vurmuştur.

Tuna uygarlığının kültürel gelişiminde, Girit’te ortaya çıkan Minos uygarlığı, Miken kültürü ve Klasik Yunan dönemindeki daha geç çağlara ait soyut geometrik semboller arasında uzun vadeli bir bağlantı söz konusu olabilir mi?

Geometrik üslup ve vazo süslemeciliği gibi Yunan sanat türlerinde kendini gösteren soyut ve simetrik anlatımların kaynağı, güneydoğu Avrupa'daki Tuna uygarlığı topluluklarının kültürel belleğinin binlerce yılda nesilden nesle aktarılmış zihinsel imgeler deposu mudur? Neolitik Çağ (Cıllı Taş Devri) Tuna uygarlığının, Antik Yunan Klasik dönemine dek güneydoğu Avrupa ve Ege uygarlığındaki gelişmelerin öncüsü olduğuna dair gösterilecek bulgular mevcuttur.

Antik Avrupa'nın kültürel mirasının yüzyıllar boyunca etkisini sürdürdüğünü fakat Tuna uygarlığının çöküşünden sonra, M.Ö. yaklaşık 3500'lerde güneydoğu Avrupa'yı istila eden Hint-Avrupalıların kültürüyle gölgede bırakıldığını ortaya koyan birçok kanıt vardır. Hint-Avrupalı istilacıların uyguladığı baskı, Yunan anakarasından Ege adalarına doğru bir göç hareketine sebebiyet vermiştir. Böylece eski sembolizmin temel unsurları, eski kültürel alanın çevresinde yaşamaya devam etmiştir. Birçok soyut işaret ve simge, Erken "Helladik Dönem" denilen devrin sanat tarzının süsleme motiflerindeki yerini korur.

Antik kültür gelenekleri Ege adalarında hâlâ varlığını sürdürmektedir. Antik Avrupa tanrıçalarına ait fikirler de yaşamaya devam etmekle beraber birçok açıdan değişime uğramıştır. Antik Girit'teki Minos uygarlığında "her şeye kadir tanrıça" sembolizmi iyi tanınırken, Miken uygarlığında da tanrıça simgesi ayrıcalıklı bir yer tutmaktadır. Antik tanrıçanın temel özellikleri, Yunan tanrılar panteonunun³ Demeter, Hera, Artemis, Athena ve Afrodite gibi "güçlü kutsal kadın" şahsiyetlerinde belirgin hâle gelir.

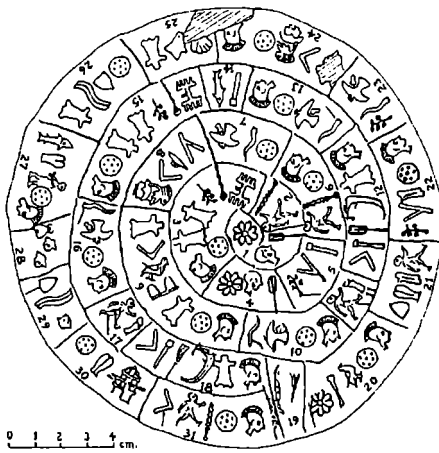
Yazı kullanımı M.Ö. 3200 yılları civarında Balkanların kültürel manzarasından çıkıp ortadan kaybolmuş, ancak belli bir süre sonra (M.Ö. 2500) Antik Girit ve Kiklad Adaları'nda (Thera Adası) yeniden canlanmıştır. Antik Tuna medeniyetindeki *linear* (çizgisel) yazı geleneğinin benzerine, *logogram* (resim yazısı) işaretlerini kullanan bir "hece yazısı" türü olan, "Antik Girit Linear A" yazı sisteminde rastlanmaktadır. Güncel araştırmalarda daha genç bir yazı türü olan Linear A ile Antik Tuna yazısı arasındaki ilişki açıklığa

3 Panteon (Yun.): Bir mitolojiye ait ya da bir halkta tapılan bütün tanrılar. (ç.n.)

kavuşmaktadır. Linear A yazısındaki işaretlerin neredeyse yarısı, eski yazının işaretlerine dayanmaktadır (Şek. 4).

Antik Tuna Yazısı İşaretleri	Antik Girit Linear A İşaretleri
𐀀	𐀀𐀀
𐀁	𐀁
𐀂	𐀂
𐀃	𐀃
𐀄	𐀄
𐀅	𐀅
𐀆	𐀆
𐀇	𐀇
𐀈	𐀈
𐀉	𐀉
𐀊	𐀊
𐀋	𐀋

Girit Adası'nda aynı zamanda bağımsız bir yazı türü olan, epigrafik olarak iki farklı şekilde görünen hiyeroglif de görülmüştü. İşaretlerden bazılarında eski Linear A sisteminin biçimlerinden esinlenilmişti. Bu nedenle hiyeroglif yazısı da Antik Girit'in kültürel manzarasında tamamen ayrı tutulmaz. Hem Linear A hem de hiyeroglif yazıları, dinî metinlerde (örneğin, kült objeler üzerindeki adak yazıtları) ve saray bürokrasisi işlerinde (örneğin, şarap amforaları üzerindeki mühür yazıtları, vergilerinin muhasebesi) kullanılıyordu.

Şekil 5. M.Ö. 1700 yılına ait Phaistos Diski (Haarmann 1995).

Girit hiyeroglif yazısı, Minos uygarlığının belki de en ünlü yazılı eseri olan Phaistos Diski üzerindeki sarmal biçimli bir metinde de kullanılmıştır (Şek. 5). Kilden yapılmış bu diskin her iki tarafı da yazıyla kaplıdır ve işaret dizileri dönel şekilde dizilmiştir. Güney Girit'teki Phaistos saray arşivinde bulunan disk, M.Ö. 1700 yılına tarihlenmiştir. Kültür tarihindeki en eski basılı eser olan bu metne özgü özelliklerden biri de meydana getirildiği yöntemidir. Hiyeroglifler, disk yüksek sıcaklıkta pişirilmeden önce, ıslak kile damga kullanılarak basılmıştır. Bu da yazıcının her bir şekle ayrı damga kullandığı anlamına gelir.

Disk üzerindeki yazı bugüne kadar hâlâ çözülmemiştir. Ancak şekiller Minos kültür sembolizminden gelen motiflerle kıyaslanarak ve örneğin ünlü Agia Triada lahdindeki freskler üzerinde yapıldığı gibi, yazı ile dinî ritüeller arasındaki ilişki bulunarak, yazının içeriği yorumlanmaya çalışılmaktadır. Buna göre disk üzerindeki yazının, kurban verme ibadetinin de dâhil olduğu bir cenaze töreniyle bağlantılı olduğu anlaşılmıştır. Bu yorumlamalarda Minos medeniyetinin "atalar kültü"ne⁴ ait çok sayıda unsur meydana çıkar.

4 Antik çağlarda yaygın görülen, bir toplumun ecdatlarının ruhlarına tapınılan inanış türü. (c.n.)

Minos kültürü Doğu Akdeniz'e kadar yayılmış ve etkile-ri Kıbrıs'ta da görülmüştü. Ticaret malları Girit'ten Kıbrıs'a doğrudan gitmez, Suriye kıyılarındaki liman şehri Ugarit'e indirilirdi. Antik Girit çizgisel (*linear*) yazısı, Minos malları arasında özel bir kültürel varlıktı. Kıbrıs'ta yerel yazı ge-leneği, M.Ö. 1500 dolaylarında Kıbrıs-Minos yazısıyla ya-zılan metinlerle başlamıştır. Antik Kıbrıs yazısı, Kıbrıs'ta değil, Ugarit'te rastlanan metinlerin ait olduğu yerel bir yazı türünden türetilmiştir. Bu yazıya Levanto-Minos⁵ adı verilmiştir. Kıbrıs'ta eski yazı çeşitlerinden daha uzun süre kullanılan ve daha genç bir yazı olan Kıbrıs hece yazısı da mevcuttur. Bu yazıya dair en eski kanıtlar M.Ö. 11. yüzyı-la dayanır. Kıbrıs hece yazısı M.Ö. 4. yüzyıla kadar hayati önem taşımış ancak daha sonra Yunan alfabesiyle yaşadığı "rekabeti" kaybedip unutulmaya başlamıştır.

Yunan dilindeki erken döneme ait yazılı biçimler, Minos-ların M.Ö. 2000'lerin ilk yarısında sahip olduğu yazı tekno-lojisine tamamen hâkim durumdadır. Anakaradaki Miken Yunanları, çok önceden beri Girit'le faal ticari ilişkilere sa-hipti ve oradan mallar ile farklı kültürel varlıklar geliyordu. Mikenlerin dinî kültleri Minoslarınkileri andırıyordu, süsle-me sanatları da oldukça fazla koşutluk ve benzerlik göste-riyordu. Ege Bronz (Tunç) Çağı sırasında, bir Minos-Miken kültürel simbiyozundan⁶ söz edilebilir. Mikenlerin adanın kuzey kısmının siyasi egemenliğini ele geçirdikten sonra, Minos çizgisel yazısını (Linear A) kendi dillerine uyarladık-ları görüşü kısa bir süre öncesine kadar arkeolojide genel-geçer kabul görmekteydi. Buna ilaveten, Girit'in fethinden önceki dönemden kalma, Linear B yazısıyla Miken dilinde yazılmış, anakaraya ait yazılı buluntular olduğu da bilin-mektedir. Günümüzde bilinen en eski Miken-Yunan yazıtı Olimpiya Kutsal Alanı'nda bulunmuştur ve M.Ö. 1650 yı-lından kalmaz. Bu durum, Mikenlerin anakarada önceden Linear A'yı denediği ve M.Ö. 1600 dolaylarında Mikenler Girit'e geldiklerinde Linear B'nin çoktan kullanımda oldu-ğu anlamına gelir.

5 Levant, Akdeniz'in doğu kıyıları için kullanılır. (e.n.)

6 Kültürel simbiyoz: Farklı milletler arasında gelenek, mûnari, sanat, dil etkileşimi; ortak yaşamı. (ç.n.)

Korunabilmiş yazılı belgeler (Knossos ve Hanya arşivlerinden kil tabletler), burada yazıyı kullanan kişilerin bölgesel saray bürokrasisi olduğunu göstermektedir. Anakaranın Miken kültür merkezlerinde de (Miken, Tiryns, Pylos, Theben) saray bürokrasisine ait belgeler bulunmuştu. Bununla beraber, bu belgelerin kült ve dinî içerikli metinler olmasının yanı sıra yakın zamanda Theben’de Demeter Destanı’nın erken bir biçimini içeren epik (destansı) bir metnin kalıntılarına rastlanmıştır.

Daha ileri zamanların alfabe yazılarıyla kıyaslandığında, Yunancanın Linear B hece işaretleriyle yazımı oldukça zor ve karmaşıktır. Bu yazıda sadece hece yapıları eksik verilmekle kalmayıp, aynı zamanda hece sonu ünsüzleri ve çekimleme yapan birçok öge yazıda belirtilemeden kalır. Ancak fonetik⁷ yapı üretiminin eksik kalması, Linear B yazısının sürdürülmesine bir engel oluşturmamıştır. Yüzyıllar boyunca Yunanca bu yazıyla yazılmıştır. Yunanlar yazıyla ilk tanıştıklarında ve yazıyı kullanmaya başladıklarında, yalnızca Girit yazılarını görmüşlerdir. Zaten bu noktada başka bir seçenekleri de yoktur.

Linear B’deki işaretlerin yarısı Linear A yazısından gelmiş, geri kalan işaretler ise yeni oluşturulmuştur. Minos dilinin fonetik sistemi ve hece yapılarının, Miken Yunancasından daha kolay olduğu açıkça görünmektedir. Linear B hece işaretlerini ve Yunanca kelimelerle ilişkisini incelerken bu durum daha kolay anlaşılır. Linear B’de bulunan işaretler, Yunancadaki hece sesini eksik bir şekilde aktarır. Ünlü uzunluğu hiç gösterilemez, ünsüz kümeleri⁸ de karşılığını gereğinden az sayıda işaretle bulur. Bu bakımdan, Yunanca gibi çok sayıda ünsüz kümesine sahip bir dilin Linear B hece yazısıyla kayda geçirilmesi gerçekten uğraştırıcıdır (Şekil 6).

7 Ses bilgisi; burada, sesçil, sesleri bütün özellikleriyle gösterebilen anlamında. (e.n.)

8 Ünsüz kümesi, içinde sesli harf bulundurmadan bir araya gelmiş ünsüz harflerdir. (e.n.)

ka-ko kha(l)ko(s) "tunc"	pa-ka-na pha(s)gana "kılıç"	ti-ri-po tripo(s) "üç ayaklı oturak"	i-je-re-ja (h)iereia "rahibe"	qa-si-re-ıı gwasileu(s) "başkan"
po-me po(i)mē(n) "koyun çobanı"	tu-ka-te thugatē(r) "kız çocuk"	ko-wo ko(r)wo(s) "genç erkek"	re-wo-to-ro-ko-wo lewotrokhowo(i) "banyodan sorumlu kişi"	

M.Ö. 13. yüzyılda Linear B yazısı Girit Adası'nda kullanımdan kalkmış ve M.Ö. 12. yüzyılda Miken Yunancası yazılı geleneği anakarada artık terk edilmiştir. Ancak Erken Yunan yazı geleneği burada sonlanmamıştı. Ege'nin batısında Linear B yazısı terk edildikten onlarca yıl sonra Yunan yazı geleneği Kıbrıs'ta hâlâ devam ediyordu. M.Ö. 12. yüzyılda meydana gelen kargaşada Arkadya'dan Kıbrıs'a kaçan Yunanların dili burada yüzyıllar boyunca yazılmıştı. M.Ö. 6. yüzyılda alfabe Kıbrıs'a ulaşmış ve Kıbrıs hece yazısıyla rekabet etmiştir. Alfabe daha modern olduğundan, er ya da geç yaygın kabul görecektir. Klasik Yunan dönemi başlangıcında, Antik Ege yazı sistemlerinden hiçbirisi artık kullanılmamaktadır. Bu gelişmeler sonucunda Avrupa'da alfabe öncesi yazı geleneği ortadan kaybolur.

Yazının Mezopotamya ve Mısır'daki Ekonomik İşlevleri

M.Ö. 4000'li yıllarda ilk şehir devletlerinin ortaya çıktığı Mezopotamya'daki Antik Yakın Doğu kültürleri, yazı kullanımı konusunda Antik Avrupa'dan tamamen farklı koşullar gösterir. Yakın Doğu'da sıkı ve güçlü bir devlet örgütlenmesinin kurulması, buradaki kültürel gelişmeyi hızlandırmıştır. Kutsal krallığın ve tapınak bürokrasisinin Antik Yakın Doğu'daki başlangıcı, öncelikle Uruk, daha sonra Ur, Lagas ve diğer bölgeler olmak üzere Eski Sümer güç politikası merkezlerinin birleşiminin erken dönemlerinde kendini

gösterir. Tapınak bürokrasisinin toplumda merkezi bir rol üstlenmesi göz önünde bulundurulduğunda, yazının bu kurumun hizmetine sunulması şaşırtıcı değildir.

Erken dönemde Sümer yazısının kullanımı, tapınak yönetiminin elindeydi. Tapınak yönetimi, o zamanlar yeni bir teknoloji olan yazıyı doğrudan kullanıyordu. Bu süreçte yazı yoluyla vergi kaydı sistemi, devletin vatandaş üzerindeki denetiminin etkili bir aracı hâline getirilmişti. Yazının idari işlevi, Antik Mısır'da da ön plandaydı. Hanedanlık öncesi döneme ait kazı çalışmalarında bulunan mühür buluntuları da bunu kanıtlamıştır. Tapınak görevlilerine teslim edilen ve buna göre kayıt altına alınan malların bedeli, vatandaşların mal veya erzakları tutarınca ödenir, malların vergi ödemeleri de bu şekilde karşılanırdı. Epey kısa bir zaman içinde, Antik Mısır Krallığı'nın tek hükümdar firavun yönetiminde birleşmesinden sonra, devletin ek görevleri gözetilerek yazının işlevsel kullanım alanları artmıştır. Tapınak duvarlarında, mezar odalarında ve lahitlerdeki süslü, estetik görüntüye sahip, sayısız yazıtta da görüldüğü gibi, Mısır hiyerogliflerinin törensel işlevinin başlangıcı burasıdır.

Çivi Yazısının Ortaya Çıkışı ve Antik Yakın Doğu, Orta Doğu ve Anadolu'ya Yayılması

M.Ö. 2700 civarında Sümerlerde yazı teknolojisi kökten bir değişime uğrar. Sümer şehir devletleri, yüzyıllar boyu biçimlendirilmiş piktografik (resimyazı) işaretlerine sahip, daha ilkel bir yazı türünü kullanmıştır (Şekil 7). Mezopotamya'daki bu en eski yazı türünün, M.Ö. 2700 yılından itibaren kullanılan çivi yazısı ile pek benzerliği bulunmuyordu. Metinler gitgide uzadıkça, eskilerden beri kullanılan yazma yöntemlerinin ne kadar zahmetli olduğunun farkına varılmıştı. Bunun üzerine yazıda tam anlamıyla bir devrim yaşandı. İşaretlerin yazılacağı zeminden kili kazıyan sivri uçlu iğneden vazgeçilmiş, daha yumuşak yazma yüzeyi olan kil tabletlere ve keskin olmayan çivilerle vurulan bir yazı aracına geçilmişti. Piktografik işaretlerin daha eski biçimleri, yerini bu yeni yazı türüne "çivi yazısı" ismini veren çivi şekillerine bırakmıştı.

Şekil 7. M.Ö. 4000'lerin sonundan kalma, Uruk antik kentinde bulunan, Eski Sümer yazısıyla yazılmış bir kil tabletin ön yüzü (Haarmann 1992).

Bu yeni yazı teknolojisinin yenilikçi özellikleri, Antik Yakın Doğu'nun uygar toplumları tarafından çok hızlı bir şekilde tanındı ve öğrenildi. En eski çivi yazısı metinleri Sümer dilinde olsa da diğer halklar da kısa zaman içinde kendi dillerinde yazılar yazdı. Uzun süre boyunca, Akadların çivi yazısını en erken benimseyen toplum olduğu düşünülmüştü. 1970'lerde Ebla Kraliyet Sarayı'nda yapılan keşiflerden bu yana, çivi yazısının epey kısa sürede Suriye'ye ulaştığı ve burada M.Ö. 2500 gibi erken bir zamanda yerel Sami (Semitik) dili olan Ebla dilini yazmak amacıyla kullanıldığı bilinmektedir. M.Ö. 2500 ile M.Ö. 1600 arasındaki dönemden kalma Ebla dilindeki metinlerin yer aldığı yaklaşık 6500 adet kil tablet, Mezopotamya kültürünün çevresindeki başka bölgelerde dahi çivi yazısının ne kadar çarpıcı bir başarı yakaladığını ortaya koymaktadır. Kullanımı kolay olan çivi yazısı, daha eski yazı sistemlerinin yerini almıştı. M.Ö. 2500 dolaylarında Sümerlerden ithal edilen çivi yazısı, Sümer piktografisinin gelişimiyle hemen hemen aynı zamanlarda (M.Ö. 3200 civarında) yazı geleneğinin başladığı komşu Elam Krallığı'ndaki Ön (Erken) Elam çivi yazısının yerine geçmişti. Elam çivi yazısının kullanımı M.Ö. 331 yılına kadar devam etmiştir.

Çivi yazısı, zamana ve mekâna bağılı olarak giderek daha fazla değişime uğramıştır. Bu yoğun değişim sürecinden dolayı, yazı ve yazının kullanıldığı dillerle görülen toplumsal işlevler de gittikçe çeşitlenmiştir. Bilinen en eski çivi yazılı Sümer metninin işlevi, daha eski zamanlardaki ilkel piktogramlarla çizili ticari metinlerin basit işlevlerinden büyük ölçüde farklılık gösteriyordu. M.Ö. 2650'li yıllara ait, bilinen en eski çivi yazısı metni, ölen hükümdarın heykeli üzerinde bulunan dinî yazıttır.

Gelişmiş antik uygarlıkların bir özelliği olduğu üzere, çivi yazısının geniş bir işlev çeşitliliğini benimsemesi uzun sürmemiştir. Temel amaçlara yönelik metin derlemeleri olarak, gizli satış anlaşmaları veya idari işlerle ilgili belgeler, edebî ve dinî içerikli eserler üretilmiş, aynı zamanda bilimsel nesirler de meydana getirilmiştir. Antik Yakın Doğu bölgelerinde bulunmuş on binden fazla kil tablette yer alan çok sayıda metnin henüz yalnızca küçük bir kısmı yazı uzmanları tarafından okunabilmiş, eleştirel anlamda değerlendirilip tasnif edilmiştir.

Çivi yazısı, birbiriyle köken ve dil ailesi olarak ilişkisi bulunmayan dillerde dahi kullanılmıştır. Sümerce, tıpkı Elam dili gibi yalıtılmış, tek başına bir dildir. Böyle izole bir dilin, yaşayan ve yok olmuş başka herhangi bir dille akrabalığı bulunmaz. Diğer yandan Elam dilinin, Hindistan'ın Dravid dilleriyle uzaktan akraba olup olmadığı henüz bilinmemektedir. Fakat çivi yazısıyla yazılan dillerin birçoğu, Afro-Asya dil ailesinin Sami dil grubuna mensuptur. Her şeyden önce Akadça (Babilce ve Asurcanın daha genç çeşitleriyle birlikte), Ebla ve Ugarit dillerinin zengin yazılı geleneklerinden söz edilmelidir (Şek. 8).

Yazı ve edebiyatlarının sınırlı bir kısmının gelecek nesillere ulaştığı Amori dili, Kassit dili ve parçalar hâlinde yayılmış Antik Kenanca gibi başka birkaç Sami dili de bulunmaktadır. Hurric ve Urartuca gibi Kafkas dilleri de çivi yazısıyla yazılıyordu. Çivi yazısına Anadolu'daki Antik Hint-Avrupa dillerini konuşanlar da uyum sağlamıştı; aynı durum Anadolu'da Hititçe, Luvice ve Palaca için de geçerliydi. Luvice, Anadolu hiyeroglifleri denen yerel bir yazı türünü kullanıyordu.

Şekil 8. M.Ö. yaklaşık 1792-1750 yıllarından kalma Hammurabi Yasaları'ndan bir kesit, Eski Babil'e ait özgün metin (Haarmann 1992).

Çivi yazısı, düzen bakımından hece yazısı olmasına rağmen, kendine özgü kollar da meydana getirmiştir. İşaret seçimiyle daha çok bir alfabe niteliğini andıran Eski Farsî (Pers) çivi yazısında da bu durum geçerliydi. Bu İran yazısında, kendisinin ardından gelen ünlülere bağlı olmadan nasıl yazılacağı belirlenen ünsüz işaretler de vardır. Diğer ünsüz işaretler ise takip eden ünlü harfe bağlı olarak değişen biçimlerde yazılırlar (örneğin, $k+a$ farklı biçimiyle $k+u$ olarak; $m+a$, $m+i$ ve $m+u$ ise her biri kendi biçiminde). Fars çivi yazısı da ideogram işaretlerini kullanır ancak sayıları 7 adetle sınırlıdır. Çivi yazısı işaretleriyle alfabe yazımına göre yazılan başka bir dil de Ugaritçedir. Bu dildeki metinler, biri heceli çivi yazısına, diğeri de çivi yazısı işaretlerinden seçilen yerel alfabe olmak üzere iki yazı çeşidine aktarılmıştır (bkz. Bölüm 5).

Eski ve Yeni Dünyada Yazma İlkeleri ve Yazı Teknolojisi

Çok sayıda yazı araştırmacısı, birkaç onyı1 öncesine kadar yazı teknolojisinin belli bir zamanda, belli bir yerde icat edildiğine inanıyordu. Buna göre, daha sonra o ilk yazma sanatı, çıkış noktasından (o zamanki varsayıma göre Mezopotamya'daki Uruk'tan) bütün dünyaya yayılmıştı. Yazının kaynağının "tek köken"den (*monojenez*) geldiğı düşüncesi, günümüzde hâlâ sıklıkla önerilmektedir. Ancak araştırmacıların birçoğı uzun süredir bu düşünceden uzaklaşmıştır.

Günümüzde insanların tarihteki kültürel çevrelerini simge ve işaretler yardımıyla düzenleme biçimleri ve yerel gereksinimlere göre işaret sistemlerinin kullanımının nasıl uyarlandığı hakkında çok şey öğrenilmiştir. Teorik kültürel değerlendirmelerin ardında yatan gerekçelere karşın, bir tür olarak insanlığın kültürel evrimi sırasında özgün yazı yazabilecekleri zihinsel kapasitenin oluştuğı ve söz konusu becerilerin dünyanın birçok bölgesinde aynı anda bulunduğu varsayılmaktadır. Bu kabiliyet, farklı sosyokültürel koşullar altında, farklı toplumlarda birbirlerinden bağımsız olarak kullanılmıştır. Güncel bilgilere göre yazının "çok kökenli" (*polijenez*) olduğu düşüncesi, aşağıdaki bölgelerde ortaya çıktıkları sırayla geçerli sayılmaktadır: Antik Tuna - Mısır - Mezopotamya - İndus Vadisi - Antik Çin - Orta Amerika (Olmek kültürü).

Yazının tek kökenden (*monojenez*) olduğuna dair düşünceyi savunan araştırmacılar, yazı teknolojisinin Mezopotamya'dan Yeni Dünya'ya doğru yayılmasını açıklamak amacıyla kapsamlı göç hareketleri ve kültür bağlantıları kurdular. Tunç Çağı imkânlarıyla Pasifik Okyanusu üzerinden Çin ve Amerika arasında temas kurma girişimleri fazlaca cesaret istese de, uzun süre boyunca, Kolomb öncesi Mezoamerika'da yazının ancak dışarıdan gelmiş olabileceğı düşünölüyordu.

Ancak çoklu köken anlayışına göre yazının Amerika'da dış etkilerden bağımsız geliştiğı düşünölürse, birçok önemli

soru karşımıza çıkar: Yeni Dünya’da yazının ortaya çıkma koşulları Eski Dünya’dakiyle aynı mıydı, yoksa belirgin farklılıklar gösteriyor muydu? Kolomb öncesi Amerika’da, Eski Dünya’dakiyle aynı veya benzer yazma ilkeleri kullanılmış mıydı? Amerika’daki yazı kullanımının Eski Dünya’dakine benzer gelişme aşamalarından geçtiği söylenebilir mi?

Konuşulan dilin yazı karakterleri ve ses dizileri arasındaki ilişkiyi açıklığa kavuşturmak, yazının kökenlerinin anlaşılması için önem arz eder. Eski Dünya’da yazıya ilişkin yaklaşımlar, konuşma dilini öne çıkarmak için değil, bilgiyi içeriğine göre aktarmak için oluşturulmuştu, bilgilerin dilbilimsel ifade biçimini hedeflemiyordu. Asıl dikkat edilmesi gereken nokta, ilk olarak kavramların veya düşüncelerin belirlenmesiydi. Yazı gelişiminin en eski aşaması, her bir yazı karakterinin tüm kelimeleri temsil ettiği logografik yazıda (resimyazı) görülür. Bu eski yazma ilkesi, fonetik (sesçil) yazımın geliştiği ve belirli kelime sınıflarının nitelendiği logogramlar ile “tamlayan” öğeler (determinatifler, belirticiler) şeklinde ek bir unsur olarak da yerini korumuştur. Sümer hece yazısı yalnızca hece değeri olan işaretlerden oluşmaz, aynı zamanda logografik unsurlara da sahiptir. Aynı durum Mısır yazısı için de geçerlidir.

Aynı dönemde, temel kavramların özel karakterler (işaretler) ile çizildiği Antik Çin’de yazının başlangıcı ise logografik biçimindeydi. Her kavramın kendi karakteri bulunuyordu. Öte yandan, daha etkili yazabilmek amacıyla dilin fonetik yapısına uyum sağlama gereği, Shang hanedanı dönemi yazıtlarında açıkça görülmektedir. Bu gereklilik, yazıda simgesel çağrışımların kullanılmasının uygun olmadığı yerlerde, isimlerin ve soyut kavramların yazılması sırasında ortaya çıkmıştır. Logografik işaretlere ek olarak, Çincenin ses özelliklerinin gösterilebilmesi amacıyla fonetik işaretler (rebus sembolleri)⁹ de kullanılmaya başlanmıştır.

Eski Dünya’da daha önce icat edilmiş logografik yazma ilkesi ile daha yeni olan fonografinin yazma ilkesi ortaklaşa

9 Rebus, kelimelerin alışılmış harf ve şekiller haricindeki sembollerle ya da resimlerle belirtilmesi ya da bu şekilde hazırlanmış bulmacalardır. (e.n.)

bir ilişki içindeydi. Bu durum çok erken bir dönemde Mısır'da, ondan biraz gecikmeli olarak Mezopotamya'da ve çok daha uzun bir gelişim süresinin ardından Antik Çin'de meydana geldi. Mezopotamya'da ve Mısır'da logografi (logogramların ve belirticilerin kullanımı) ile fonografinin (Mısır'da satırlı yazı, Mezopotamya'da hece işaretlerinin kullanımı) ikiliği, yerel yazı şekillerinin genelgeçer bir özelliği olmuştur.

Logogramlar, Sümer yazısının en eski unsurları arasındadır. Köklü değişim aşamasında biçimleri çivi yazısına dönüştürülen işaretlerin birçoğunun, yazının erken dönemlerindeki resimsel nitelikleri kolaylıkla ayırt edilebilir. Resimsel semboller, Eski Sümer piktografi yazısında motifli kavram içeriğiyle birleştirilmiştir. İşaretlerin biçimleri tanınmayacak denli değişse bile, yazı işaretleri ile anlam arasındaki mantıksal bağlantı yerinde kalmıştır. Logografik işaretler, yazının gelişim sürecinde ilk olarak fonetik değer alır ve hece işareti olarak okunur. Böylelikle Sümer yazısında bir ikilik ortaya çıkar: Logografik işaretler, belirli metin bağlamlarında kelime ifade eden işaretler (logogramlar) olarak değerlerini korur. Diğer bağlamlarda hece işaretleri olarak kelimelerin hece yapısını yazmak amacıyla kullanılırlar.

Sözcüklerin bütünüyle (tekil kavramlar olarak) ilişki kurmaları, determinatifler (belirticiler) ile logogramların benzer özellikleridir. Determinatifler, logogramlardan bir hususta ayrılırlar: Bunlar yazılabilir ama sözlü olarak ifade edilemez. Sözcükler (isim ve fiil), determinatiflerin yardımıyla antik yazılardaki anlamlarına göre sınıflandırılır; her bir determinatif belirli bir semantik (anlamsal) sınıfı ifade eder.

Örneğin Mısır yazısında, hareket eden insanlar, oturan adam veya kadın gibi işaretler, determinatifleri sayesinde cinsiyetlerine göre sınıflandırılır. Eylem fiillerine, koşan iki bacağı temsil eden bir işaret eşlik eder. Baş ile yapılan eylemler (örneğin; yemek, içmek, konuşmak, öpmek, düşünmek), sağ eliyle başını tutan bir kişiyi tasvir eden bir determinatifle bağlantı kurarak ifade edilir (Şekil 9).

Yazı İşareti	Ses Karşılığı	Anlamı
	<i>mrj</i>	“sevmek”
	<i>šn</i>	“öpmek”
	<i>sivr</i>	“içmek”

Şekil 9. Mısır hiyeroglif yazısındaki determinatiflerin kullanım örneği
(Haarmann 1992).

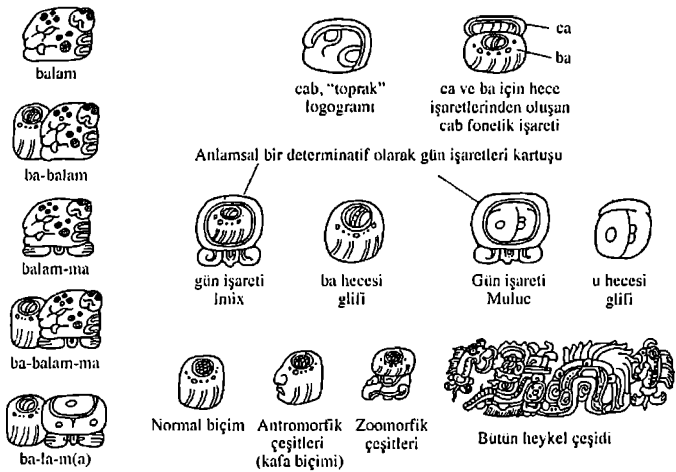
Bu sınıfa ait fiiller fiziksel bir eylemi (Mısırca: *csh* “çağır-mak”), bir durumu (örn. *gr* “sakin olmak”), duygusal bir tepkiyi (örn. *msdj* “nefret etmek”), bir ruh hâlini (örn. *rshw* “mutlu olmak”) veya bir zihinsel eylemi (örn. *jb* düşünmek) betimler. Hiyeroglif yazısında 30’dan fazla kelime sınıfı, bir adamı farklı vücut duruşlarında gösteren determinatiflerle belirtilir. Kadın şeklindeki determinatiflerin çeşit sayısı ise 10’u bulmaz.

Amerika’nın Kolomb öncesi kültüründe de logografik yazının başlangıcından, yazım biçimlerinin sese uymasına, yani fonetikleşmesine doğru bir gelişme gerçekleşir. Yazı teknolojisini deneyimleyen ilk Amerikan halkı, isimleri “kaçuk ülkesinin insanları” anlamına gelen Olmeklerdi. M.Ö. 500 civarında yazının gelişimi heceli yazma yöntemine kadar belirgin bir yol kat etmiştir. Olmekler, kendilerinden sonra başka medeniyetler kurmuş Mezoamerikan halklarının, özellikle Mayaların birçok açıdan ustası konumundadır. Olmeklerin bıraktığı kültürel mirasa Mayaların benimsediği yazı da dâhildi. O zamanlar yazıya geçirilen klasik Maya dilleri, Olmek diliyle akraba değildir. Bu nedenle Mayalarda yazı kullanımı, bölgesel ve kültüre özgü koşullar altında gelişmeye devam etmiştir.

Logografik ve fonografik yazı çeşitleri burada kendilerini özgü bir biçimde birleştirilmişti. Yazıtlarda bulunan tarih verileri farklı yazı çeşitlerine yönelik özel bir deney alanıydı. Maya takvimi karmaşık ve gelişmiş bir sisteme sahipti. (Schele/Freidel 1994:68 vd.). Rahipler tarafından kullanılan 260 günlük döngülü bir ritüel takvimi (*tzolkin*) ve 365 günlük bir güneş takvimi (*haab*) mevcuttu. Takvimdeki tarihler, ritüel eylemlerine ve kehanetlere temel oluşturan karmaşık birtakım yöntemlerle, birbirlerine göre hesaplanırdı. Yazıtlardaki titizlikle alınmış takvim kayıtları, bu yazılı anıtların tarihlendirilmesini ciddi ölçüde kolaylaştırmıştır. Takvim glifleri¹⁰ sayesinde Maya yazısının deşifre edilmesinde önemli bir ilerleme kaydedilmiştir. Kelimelerin yazılış biçimlerinin çok çeşitli olduğu bilinmektedir. Kelimeler, logografik (veya ideografik) işaretlerin (kavram veya düşünce işaretleri şeklinde, tam kelimelere karşılık gelen işaretler) ya da hece işaretleri yardımıyla yazılabilmektedir. Okumanın kolaylaşması için düşünce işaretlerine fonetik işaretler de eklenmiştir (Antik Çin'deki rebus sembollerine benzer).

Dini bir sembolik hayvan olarak özel bir anlam ifade eden jaguarın (*balam*) Mayalardaki tasviri birkaç farklı şekilde yazılmıştır. Bir jaguar kafası resmi, ideografik yazımda *balam* terimi için tek sözcük işareti olarak kullanılmıştır. Böylece hece ilkesine göre yazılmış olan /ba/, /la/ ve /ma/: bala-m(a) hece işaretleri dizisi oluşturulmuştur. Ancak hece işaretleri ideografik işaretlerle birleştirilmiş, bunun sonucunda da *balam*'ın yazımında çeşitli kombinasyon olasılıkları meydana gelmiştir: /ba/ hece işareti + *balam* için ideografik işaret; *balam* + /ma/; *balam* + /ma/. Ünsüz harfle biten sözcüklerin yazımında, ünlüyle biten hece işaretleri kullanılır. Ancak ca-b(a) olarak yazılan *cab* (toprak) örneğindeki gibi, okunuşunda sondaki sesli harf telaffuz edilmez. Yazı işaretlerinin farklı yöntemler kullanan çeşitleri bulunur; ya tam olarak bir modelde (örneğin, bir hayvan resmi veya bütün kafa şekilli jaguar örneği gibi resmedilmiş nesnelerdeki detaylarla) ya da "biçimlendirilmiş" hâlde kullanılır (Şek. 10). Maya yazısı, kaligrafik olarak üst seviyedeki yazılardandır.

10 Glif (Fr.): Piktogram veya ideogram olan, yazılı semboller. (ç.n.)

Şekil 10. Maya yazısındaki logogram ve hece işaretlerinin kullanımı (Schele/Freidel 1994).

Maya metinlerinin yazım biçimindeki logografik ve fonografik ilkelerin bu çok katmanlı birleşiminin, metinlerin deşifre edilmesini büyük ölçüde zorlaştırdığını tahmin etmek zor değildir. Bununla birlikte, "Yeni Dünya"daki yazı gelişimi "Eski Dünya"nın özgün yazılarıyla benzer yolları izlemiştir. Ancak Mezoamerika'da yazının, bir alfabe yazısı seviyesine kadar gelmediği sanılmaktadır. Fakat bu görüşün doğru olup olmadığı hakkında bugün yalnızca tahmin yürütebiliyoruz, zira eski kültürün İspanyol "fatihler" tarafından yıkılmasıyla bu yazıların doğal gelişimleri geri dönülmez biçimde durdurulmuştur.

3. KELİME YAZIMINDAN FONETİK YAZIMA: SOYUT DÜŞÜNME ARACI OLARAK YAZI

Eski Dünya’da ve Kolomb öncesi Amerika’da birbirlerinden bağımsız, özgün yazıların var olmasını sağlayan etkiler, yazının tarihine yönelik araştırmalarda geleneksel şekilde söz edilen etkilerden farklıydı. Yazıyı bilgi teknolojisi olarak kullanmadaki birincil amaç, konuşulan dili görülebilir, sabit ve dolayısıyla tekrar kullanılabilir hâle getirmez. Bu amaç, yazının gelişim süreci açısından ikincildir; fonografik yazı sistemlerinin (hece, satır ve alfabe yazıları) yayılmasıyla etkili olur. Bu bakımdan, yazı karakterleri ile dilsel göstergeler arasındaki ilişkiye yön veren yazının bütün tanımları birbirine yakın anlamlar ifade eder.

Antik Amerikan yazı araştırmaları öncelikle dilin imlalarının belirlenip doğru yazılmasını amaçlayarak, dilin telaffuzu ile yazının yakın ilişkisine odaklanır. De Francis’in (1989) *Visible Speech* kitabı da [“Görünür Konuşma” anlamına gelen adıyla] hedefini ve köklerinin bu gelenekte yer aldığını açıkça göstermektedir. Eski Sümer piktografi yazısı, İndus yazısının “anahtar sözcük” prensibi, Antik Çin ideografisi veya Olmek logografisi gibi yazının gelişiminin erken aşamaları, şüphesiz yazı teknolojilerinin önemli birer parçası olmalarına rağmen, bu gelenekte tanımsal olarak hesaba katılmazlar.

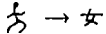
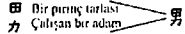
Yazının evrimi sürecinde, yazılan işaretleri dilin telaffuzuna kademeli olarak yaklaştırmak amacıyla, yazının tanımlarını yalnızca bir dilin sözlü kurallarıyla değil, aynı zamanda bir dil topluluğunun kültürel ortamına katarak şekillendirilen, dilden bağımsız bir fikir dünyasıyla ilişkilendirilmesi mantıklı olacaktır. Transkripsiyon¹ (çevriyazı), bağımsız dil kavramlarının ve dilsel olmayan göstergelerin görselleştirilme sürecidir. Yazının kültürle ilişkili bir tanımına göre, yazı gelişiminin arkasındaki gerçek itici gücün,

1 Konuşma dilinin, özel sembollerle yazılı hâle getirilme işlemi. (ç.n.)

yani fikir dizilerini (kavramların bağlantısı) belirleme gereksiniminin açığa çıkarılması mümkündür.

Yazı ve Dil Arasındaki Çekişme: İşaret Sistemlerinin Birleşimi

Yazı dünyası, kendi sosyokültürel yasalarına göre düzenlenmiştir. Bu düzen, bir yandan yapısına göre bir dili işlevsel kılan mekanizma ile kıyaslanırken, diğer yandan yazının üretimi, konuşma dilinin kurallarından büyük ölçüde bağımsız bir faaliyet durumundadır. Temelde, alfabe yazılarındaki yazım ve telaffuzlar birbirlerine yakın olsa dahi, bir dilin yazı ve konuşma kural ve kalıpları iki ayrı düzlemde değerlendirilir. Yazı sistemlerinin tarihi gelişimi ışığında, yazıyla yapılan denemelerin aslında konuşulan sözcüğe ağırlık vermediği ve düşüncelerin dilsel “yoğunluğunun” ikincil öneme sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Dil	İdeogram	Açıklamalar
“Kadın” için yazı işaretleri:		
Sümerce		Kadın cinsel organı silüeti
Mısırca		Oturmuş kadın
Miken-Yunanca		Etek giyinmiş, ayakta duran kadın
Çince		
“Erkek” için yazı işaretleri:		
Sümerce		Erkek cinsel organı silüeti
Mısırca		Oturmuş adam
Miken-Yunanca		Uzun bacaklı adam figürü
Çince		

Şekil 11. “Kadın” ve “erkek” için farklı yazı sistemlerinde ideografik işaretler (Haarmann 1992).

Tarihte bilginin işlenmesinin başlangıcından beri, düşünsel içeriği kaydetmeyi mümkün kılan bir teknoloji arayışının varlığı belirgindir; örneğin yazı kullanımının ilk aşamaları büyük ölçüde dile bağlı olmadan gelişirken, dillerin tipolojisi herhangi bir kültürde yazının ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamamıştır. Ancak yazı her yerde kullanılmış ve ilerleme kaydetmiş, başlangıçtan itibaren yerel kültür çevrelerine özgü koşullardan etkilenmiştir. Yazı işaretlerinin bir sisteme entegre edilme yöntemi, yerel dilin hece veya satır düzenine ya da dilbilgisel yapılarına değil, mevcut kültür sembollerine bağlıdır. Yazının erken aşaması, bilgileri yeniden kullanılabilir şekilde biriktirmek suretiyle gelişen bir medeniyetin ihtiyaçları tarafından güdülenen, soyut düşünme kabiliyetiyle ilgili bir mücadele evresidir. Soyut düşünmenin çalışma biçimi ve özgün bir yazının yaratılması için kullanılan yöntemler, kültürel bağlılığı açıkça gözler önüne serer. Farklı uygarlıkların özgün yazılarında kültürel gerçekliğin yerel koşullara özel biçimlerde kayda geçmesinin asıl nedeni de budur ve aynı durum, “erkek”, “kadın”, “güneş”, “dağ”, “el”, “uyumak” veya “içmek” gibi evrensel olarak tanınan temel kavramların gösterimi için de geçerlidir (Şek. 11).

Yazı Teknolojisinin ve Yazma İlkelerinin Gelişme Eğilimleri

Yazı teknolojisinin gelişimi, ilk yazıların meydana getirildiği bütün bölgelerde benzer eğilimler gösterir; bu nedenle yazının tarihi evrensel olarak değerlendirilebilir. Hem “Eski Dünya”da hem “Yeni Dünya”da başlangıç aşamasında logografik yazma biçimi hâkimdi. Yazı geleneği hiçbir yerde doğrudan fonografi ile başlamaz. Başka bir deyişle; yazılan dilin, ses yapısına dayanan bir yazım yöntemi gözetmesi her yerde ikinci plandadır ve başlangıçtaki logografik ilkenin sadece ek bir unsuru olarak gelişir. Bu da logografiden fonografiye doğru giden yazı gelişim yönünün de yazı tarihinde evrensel olduğu anlamına gelir. Logografi ile fonografi arasındaki ilişkinin, özgün yazılarda nasıl dengelendiği ve fonografik yazı ilkesinin hangi itici güç sayesinde ege-

men olduğu, yerel dil çevresinin koşullarına bağlıdır. Öte yandan, fonem (sesbirim) ve yazı işaretleri karşılığının temel ilkesine göre, alfabe yazısının fonografik açıdan özelleştirilip düzenlenmesi evrensel değildir.

Hece yazılarının (Babil çivi yazısı gibi) ve satır yazılarının (Mısır hiyeroglifleri gibi) daha eski aşamalarının haricindeki bu gelişim sıçraması, yazının tarihi boyunca yalnızca bir kez, Yakın Doğu'da gerçekleşmiştir. Alfabenin tanınır hâle gelmesiyle, alfabe türlerinin dünya çapında yaygınlaşmasının ardından, yazma ilkesi bakımından olmasa da işaretlerin özgünlüğü açısından daha geç dönem orijinal alfabelerinden söz edilebilir.

Alfabe öncesi döneme ait yazılar, logografik veya fonografik yazı türlerinin üstünlüğüne ve aynı zamanda bu türlerin yazı sistemlerindeki kombinasyonlarına göre, aşağıdaki ölçütlerde sınıflandırılabilir (yazının henüz deşifre edilmediği veya deşifre etme girişimlerinin sonuçlarının genel kabul edilmediği durumlar soru işareti ile işaretlenmiştir):

- Logografik yazı (marjinal fonografik unsurlar): Antik Tuna yazısı (?), Eski Sümer piktografi yazısı, Elam çivi yazısı, İndü yazısı (?), Phaistos Diski üzerinde yer alan Antik Girit hiyeroglifleri (?), Shang dönemi Antik Çin yazısı, en eski Olmek glifleri (Mezoamerika).
- Logografik-fonografik yazı birleşimi (logografik yazının ağırlıkta olduğu): Sümer çivi yazısı, Çin yazısı, takvim taşlarının bulunduğu Olmek yazısı, Aztek yazısı.
- Logografik-fonografik yazı birleşimi (fonografik yazının ağırlıkta olduğu):
 - a) Resim-hece yazısı (*logo-syllabic*): Antik Yakın Doğu'daki Sümer çivi yazısının yerel türevleri (Ebla dili, Akadca-Babilce-Asurca, Elam dili, Hurrice vb.), Anadolu hiyeroglifleri (Luvice), Antik Girit Linear A ve Miken Yunancası Linear B yazıları, Maya yazısı.
 - b) Resim-satır yazısı: Mısır satır yazısı (hiyeroglif, hiyeratik, demotik).

- Fonografik yazı (logografik unsurları bulunmayan hece yazıları): Kıbrıs-Minos, Levanto-Minos, Biblos yazısı, Amerikan dillerine ait modern hece yazıları (Çerokice, Kri dili, Chipewyan, Dene, Kanada İnuit dili).

(Günümüzde İspanya ve Portekiz'in yer aldığı) İber Yarı-madası'nda Roma dönemine kadar kullanılan İber yazısı bu sınıflandırmalardan farklıdır. İber yazısının yazım yöntemi, hece ve alfabe olmak üzere fonografik iki ilkeyi birleştirir. Bu birleşim, İber kültüründeki yazılı dilin iki ayrı tarihsel gelişim aşamasını gösterir (bkz. Bölüm 5).

Yazının Konuşma Dili Karşısında Bağımsızlığı

Yazı sistemlerinin işlevleri, dillerin fonetik ve morfolojik yapılarına ne kadar uyduklarına bakılmaksızın temelde bağımsızlardır. Yazı sistemleri, dilbilimsel yapılarla kısmen ilişkili olan özel ilkelere göre işler. Ses ve yazıların birebir benzeşmesi idealine yaklaşan yazı sistemleri, istisnai durumdur.

Yazının bağımsızlığı, yazı sistemlerinin dilsel yapıyla bağlantılı olduğu örgütsel ilkelerin zengin çeşitliliğinde belgelenmiştir. Heceli, satırlı yazı veya alfabe yazısı bir dilin yapısına veya onun temsil ettiği dilin türüne bağlı değildir. Akadcanın heceli yazıyla, Eski Mısır dilinin satırlı yazıyla ve Fenikecenin sessiz harflerden oluşan bir alfabeyle yazılmasının, bu medeniyetlerin her birinde kültür tarihine ilişkin özel nedenleri bulunmaktadır.

Fonografik yazılara göre düzenlenen farklı ilkeler, fonetik özelliklerin yeniden üretimiyle bağlantılı sayılan kriterlerin ayrı bir önemi olduğunu gösterir. Hece yazısında odak noktası, sözcüklerin hecelere ayrılmasıdır; bundan dolayı sözcük gövdesinin bütünlüğü göz önünde bulundurulmaz. Başka bir kriter ise Mısır hiyerogliflerinin düzenlenmek üzere incelenip tanımlanmasıdır. Bu yazıda işaretler "sözcükbirimlerin" satırlı yapısını yansıtır; bu şekilde yalnızca ünsüzler yazımda dikkate alınır. Bir sözcüğün, bir, iki veya

üç heceli olmasına göre hiyeroglifler bir, iki veya üç sessiz içeren işaretler diye ayrılır (Şekil 12). Sami alfabesinin büyük bir kısmı tek ünsüzü betimleyen işaretlerden oluşarak birbirini tamamlar (bkz. Bölüm 5).

	3		h
	j		h
	c		s
	w		s
	b		s
	p		k
	f		k
	m		g
	n		t
	r		t
	b		d
	h		d

Şekil 12. Mısır satır yazısında tek ünsüz işaretleri (Haarmann 1992).

Yazının sözden bağımsızlığının öncelikli olduğu durumlarda, dilleri farklı yazı türleriyle yazmak, yapısal özelliklerine bakılmaksızın mümkün olmalıdır. Yazı dillerinin tarihi ve okuryazarlığı, farklı yazıların birbirine paralelliği de dâhil olmak üzere, aynı diller arasında çok sayıda yazı değiş tokuşu örneği sunar. Aşağıda bunlardan birkaçı listelenmiştir:

Antik Mısırca:

- Üç ayrı çeşitte satır yazısı (M.Ö. yaklaşık 3000 yılı itibarıyla hiyeroglif yazısı, M.Ö. yaklaşık 1500 yılı itibarıyla hiyeratik yazı, M.Ö. 7. yüzyıldan itibaren demotik yazı).
- Alfabe (M.S. 3. yüzyıldan itibaren Kıpti-Hristiyan okuryazarlığı).

Antik Yunan:

- Linear B yazısı (M.Ö. 17. yüzyıldan itibaren).
- Kıbrıs hece yazısı (M.Ö. 11. yüzyıldan itibaren).
- Alfabe (M.Ö. 8. yüzyıldan itibaren).

Maya (Yukatekçe, Kişe)

- Kolomb öncesi ideografik unsurlu hece yazısı (M.S. 3. yüzyıldan itibaren).
- İspanyol etkisinde Latin alfabesi (16. yüzyıldan beri).

Eski İrlandaca

- Ogham (3. ila 5. yüzyıllar arasından kullanımda kalmıştır).
- Latin alfabesi (5. yüzyıl itibarıyla).

Vietnamca:

- İdeografik Vietnamca (13. yüzyıldan itibaren Nom yazısı).
- Fransız etkisinde Latin alfabesi (17. yüzyıl itibarıyla Quoc Ngu yazısı).

Svahili dili:

- Arap alfabesi (17. yüzyıl itibarıyla).
- İngiliz etkisinde Latin alfabesi (19. yüzyıl itibarıyla).

Japonca

- Çin yazısı (kelimelerin anlamsal köklerinin aktarılmasına yönelik Kanji yazısı).
- Hiragana (dilbilgisel biçimbirimlerin yazımına yönelik bir hece yazısı).
- Katakana (Çince işaretler arasında karşılığı bulunmayan ödünçlemelerin ve yabancı sözcüklerin yazımı için hece yazısı).

Ortaya çıkma ve gelişme koşulları bölgesel dillerle ilişkili olan, dünyanın çeşitli bölgelerindeki orijinal yazılar ha-

ricinde, her bir dile ait yazı türü seçimi hem kültür tarihi akımlarına hem de siyasi eğilimlere göre belirleniyordu ve bir yazı sisteminin belirli bir dil türü için uygunluğu pek de fazla dikkate alınmıyordu. Baskın kültürlerin birleştiği noktada, komşu kültürleri -çoğunlukla bir alternatifi bulunmaksızın- merkezdeki medeniyet kurumlarına bağlı tutan bir güç vardır.

Çin kültür çevresinde Çin yazısının bölgesel uyarlamaları bu konuya örnek gösterilir. İzole bir dile göre oluşturulmuş Çin ideografi sistemi, temelde yapısal olarak yine izole bir dil olan Vietnamcaya uygunken, aynı Çin yazısı Japonca veya Korece gibi sondan eklemeli dillere uymuyordu. Çin yazısını, Çince'den farklı bir dil yapısına sahip olan bu dillere uyarlama sırasındaki zorlukları aşabilmek için, kelime köklerinin yazıldığı Çince karakterlere ek olarak yerel fonografik yazılar oluşturulmuştu: Japonca için Hiragana ve Katakana hece yazıları, Korece için Hangul alfabesi böyle doğmuştur.

Kültür tarihi gözetilerek yapılan açıklamalar, Latin yazısının Batı Avrupa dillerinin yazımına uyarlanmasında ve "Slav havarisi" denilen Kiril (Glagol alfabesinin oluşumunu sağlayan kişi) ve öğrencisi Aziz Kliment Ohridski'nin (Kiril alfabesini yaratan ve öğretmeninin onuruna bu alfabeye onun ismini veren kişi) Doğu Avrupa'daki yazı oluşumlarında geçerlidir. Kiril alfabesi için bir örnek teşkil eden Yunan alfabesi, Orta Çağ'daki Slav devletlerinde Yunan dilindeki dinî metinler nedeniyle biliniyordu. Kiril alfabesinin yerel çeşitleri, ulusal yazılar olarak kabul edilmiş ve buna bağlı olarak korunmuş, kuşaktan kuşağa aktarılmıştır.

Dil Yapısı ile Yazı Türünün İlişkisine Dair

Kültür tarihindeki fikir hareketlerinin, her bir dilin yazı türü tercihi olan baskın etkisi sebebiyle, dil yapısı ile yazı türü arasındaki ilişki sorunu, yalnızca orijinal yazıların koşullarıyla ilişkilendirildiği zaman anlam ifade eder. Bu yazı türlerinin çoğu, eklemeli dilleri, yani dilbilgisel çekim eki olan dilleri aktarmak amacıyla oluşturulmuştur. Bu tür durumlara

ra Mezopotamya'daki Elam ve Sümer yazı geleneklerinde, İndus yazısında, Antik Mısır yazı kültüründe ve Kolomb öncesi Mezoamerika'daki yazının gelişiminde rastlanır.

Kültürel ve dilsel tipolojik koşulları bakımından diğerlerinden ayrılan bir tek yazılı kültür vardır; o da Çince'dir. Burada yazının dilsel yapılara yaklaştırılması için gereken gelişme koşulları, esas itibarıyla eski yazı geleneğine sahip diğer bölgelerden farklıdır. Ayrıca Çince, dil türü olarak izoledir. Sözcüksel ve dilbilgisel biçimbirimler arasında herhangi bir fark bulunmaz. Çekimleme yapılmadığı için, dilbilgisel biçimbirimleri de yoktur. Antik Çince'de bir sözcükbirim (*leksem*) bir biçimbirime (*morfem*) karşılık gelir ve her sözcük tek hecelidir. Dilsel ifadelerin anlamı, sözdizimsel bağlamda sözcük biçimbirimlerin dizilişine bağlıdır. Bu yapı türleri, *monotetik* (tek yönlü) olarak da adlandırılır.

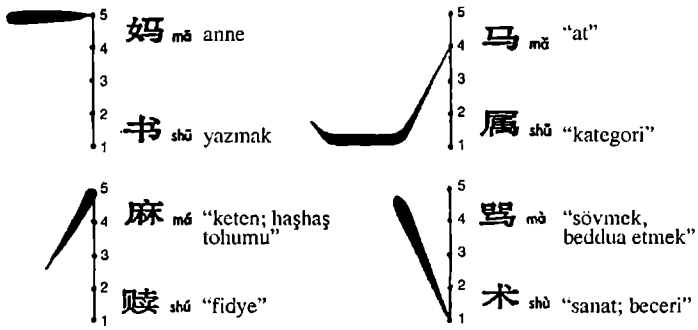
Yazının tarihine Çince dil yapısının özel durumunun dâhil edilmesiyle, dil tipi ve yazı türü arasındaki ilişkinin, dilin türüne bağlı olarak fonetikleşme sürecinin ya -Çin logografisindeki gibi- eksik kaldığı ya da tam tersine, hece ve alfabelerin gelişimindeki gibi- hızlandığı genel olarak söylenebilir. Orijinal yazıların tarihi, yukarıda bahsedilen karşılıklı ilişkinin sanki bir sistem özdevinimi gibi (otomatik, kendiliğinden) işlemediğini, ancak kültürel geleneklerin dinamiklerine göre çeşitlendiğini anlatır. Çince ve Eski Sümer yazı sisteminin şekillenmesi, dile özgü özellikler ile yazı türü arasındaki karşılıklı ilişkiyi (kültürel çeşitliliğinde) özellikle göstermektedir.

Çin'de yazının başlangıcı henüz kesin olarak tespit edilememiştir. M.Ö. 1200 yılı civarında başlayan Shang hanedanı dönemindeki yazı kullanımı, gelişmiş bir karakter hazinesi sunar ve fal yazıtlarındaki² soru ve cevap dizileri kendine özgü bir metin biçimindedir. Bu yazının gelişim sürecinde hangi aşamalardan geçtiği günümüzde bilinmemektedir. Bazı araştırmacılar, seramik üzerine çizilen sembollerde, Banpo kültürü ile (M.Ö. yaklaşık 4000) daha geç dönem Çince yazı karakterleri arasında benzerlikler gözlemlemiş-

2 Fal yazıtları: Batı ülkelerinde "kâhin kemikleri" olarak da tanınan, Çincenin bilinen en eski yazı sistemi. (ç.n.)

tir. Fal yazıtlarının ideografik ve logografik karakterleri, piktografik işaretlerin kökenini işaret eder. Logografi ilkesi, özellikle Çince için uygundur, çünkü Çince'de her bir yazı karakteri, bir sözcükbirime ve bir biçimbirime karşılık gelir. Buna ek olarak aynı karakter, bir heceyi temsil eder. Ancak Çin'deki yazı gelişiminde hiçbir zaman ideografik semboller ile hece yapıları arasında birebir ilişki söz konusu değildir. Yazı karakterlerinin sayısı, Çince'deki hecelerden fazladır. Bu çelişkinin de en büyük nedeni, Çincenin bölgesel türlerinde birbirinden önemli farklılıklar gösteren tonlama ve vurgu farklılıklarının, ses değişikliklerinin mevcut olmasıdır. Standart yazı dili (Mandarin Çincesi) dört aksan tonuna ayrılırken, Hong Kong Çincesinin de dâhil olduğu Kantoncada dokuz ton vardır. Sınırlı hece sayısı ve tüm sözcükbirimlerin tek heceli olması nedeniyle, Çince'de çok sayıda eş sesli sözcük bulunur. Daha doğrusunu söylemek gerekirse, Çince sözcükbirimlerin binlercesi birbiriyle eş seslidir. Bu sözcükler aynı hece yapısına sahiptir; aralarındaki anlam farklılıkları, söylerken farklı bir ses tonuyla ilişkilendirilmesi sayesinde anlaşılabilir. Kavramların içeriği Çincenin ideografik yazım biçiminde belirleyici ölçüt olduğundan, eş sesli sözcükler, anlamlarının bambaşka olması nedeniyle birbirinden tamamen farklı biçimde yazılır. Bu yüzden Çince yazarken o ton farklılıklarını belirtmek gerekli değildir (Şekil 13).

Çin yazısında ideografik karakterler yardımıyla temsil edilmesi zor veya imkânsız olan soyut kavramlar logografik mantıkla yazılırken somut sorunlar ortaya çıkar. Rebus ilkesiyle, şekillerle destekleyerek yazma yöntemi, bunun gibi durumlarda yardım aracı olarak kullanılır.

Şekil 13. Fonetikte ve yazımda Çince ton farklılıkları (Haarmann 2001)

İdeografik bir işaret, somut bir kavrama çevrilmesi için soyut bir kavramı betimleyen benzer ya da aynı sese sahip bir kelimeye aktarılır (Örneğin, Çince “buğday” anlamına gelen karakter yazılırken, eş seslisi olan ve “gelmek” anlamındaki başka bir sözcük, başka bir karakterle yazılır. Fonetik karşılıkları net olan karakterlerin farklı anlamlarıyla ilişkilendirilmesi yalnızca metnin içeriği ve bağlamı sayesinde mümkündür.

Her bir somut terimin kendi satır düzenine özgü bir karakterle gösterilme zorunluluğu, Çin’in yazı tarihinde “karakter patlamasına” sebebiyet vermiştir. M.Ö. 12. ve 11. yüzyıllarda kullanılan Shang dönemi fal yazıtları yaklaşık 2500 karakterden oluşuyordu. Han hanedanlığı döneminde (M.Ö. 202 - M.S. 220) yazı karakterinin sayısı 10.000 civarına yükselmişti. 12. yüzyılda karakterlerin sayısı iki katından fazla artmış ve yaklaşık 23.000’e ulaşmıştı. En kapsamlı sözlüklerde bugün yaklaşık 50.000 karakter listelenir.

Çin yazısının fonetikleşmesi gereksinimi, soyut kavram dünyası ile karşı karşıya kalmanın yanı sıra isimlerin yazılışından da kaynaklanıyordu. Çinceye göre fonetik unsurları anlamsız olan kelimeler, özellikle yabancı isimler, fonetik ilkedden başka bir şekilde bu dile uyarlanamaz. Bu amaçla isimlerdeki hecelerin her biri, ses benzerliği taşıyan Çince bir kelimeyle temsil edilir. Çok heceli isimler sözcüksel biçimbirim dizisi olarak yazılır. Çince sözcüklerin hece temsi-

lindeki anlamı isim yazarken önem arz etmez. Bu nedenle yabancı isimler yazılırken, Çin fonetik sistemine yakın ve anlamlı gelen fakat aynı zamanda hece dizileri olarak anlam ifade etmeyen bir şekilde bir araya getirilir (Şekil 14).

迭更斯 tié-kāng-sū	Dickens ("tekrar edilerek-değişen-bu")
柴霍甫斯基 z ^h ái-xuò-fū-sū-cī	Tschaikovsky ("odun-aniden-başlamak-bu temel")
里約熱內盧 lǐ-yē-ṛyè-nèi-lú	Rio de Janeiro ("Köy-onaylamak-sıcak-iç-mangal")
利奧波德維爾 lì-ào-pō-tǐ-wéi-ě	Loepoldville ("Kazanç-gizemli-dalga-erdem bağlamak-sen")

Şekil 14. Çinceye yabancı isimlerin yazımı (Haarmann 1992).

Çin yazısının fonetikleşmesi, bu yazı sistemi için belirlenebilen, imkân dâhilindeki adımlardan yalnızca birkaçını atmıştır. Ancak Çincenin dil yapısı edimsel olarak hâlihazırda gerçekleştirilmiş seviyeden daha ileri bir fonetikleşme gerektirmez. Yoksa Yi dilinin hece yazısının kusursuz seviyeye eriştirilmesi gibi bir gelişme de düşünülebilirdi. 14. yüzyıldan beri kullanılan binlerce tarihsel karakter çeşidinden oluşan Yi yazısı, 1975 yılında standartlaştırılmıştır. Modern yazı sistemi 819 ayrı karakterden oluşur. Bu karakterlerden 756'sı hecesel yapı birimlerini yazmak amacıyla, 63'ü ise başka dillerden "ödüñç" kelimelerdeki yabancı hece yapılarının aktarılması için kullanılır. Yi yazısına benzer olarak, Çince için de belirli hece yapılarının bulunduğu, geleneksel yöntemle belirlenen ayrı karakterlere sahip bir hece yazısı tasarlanmış olsaydı, bu yazı, şu anda kullanılan karakter sayısını büyük ölçüde azaltmak gibi önemli bir yarar sağlayacaktı.

Çin yazısının monotetik dil yapılarından farklı yapılara uydurulmak üzere olası alternatifler sunması, bu yazı türü-

nün Japon kültüründe de benimsenip gelişmesiyle açıklanır. Çince karakterler sistemi olan Kanji, kelime köklerinin yazımında kullanılır. Hiragana hece yazısı, kökleri Çince'den alınan karakterlerin Japonca dilbilgisel biçimbirimleriyle yazılmasını sağlamak amacıyla oluşturulmuştur. Aynı durum, Çince'de işareti olmayan sözcüklerin ve kavramların hece transliterasyonunda (hece yazısı karakterlerine dönüştürülmesinde) kullanılan farklı bir Japonca karakter sistemi olan Katakana için geçerlidir. Bu nedenden dolayı, Japonca metinler her biri belirli işlevleri yerine getiren üç yazı sisteminde birden yazılır.

Çin'de yazının kültürel kurum olarak binlerce yıldır kök saldıgı gerçeğini göz önünde bulundurduğumuzda, tarih boyunca Çince ve onun yazılı kültürü hakkında çok sayıda basmakalıp yargının ortaya çıkması şaşırtıcı değildir. Bu kalıplaşmış yargılardan biri, Çin yazısında Çinceye özgü özelliklerin çok belirgin olup, başka herhangi bir yazı türü kullanılarak anlamlı şekilde yazılamayacağıyla ilgili yaygın inanıştır.

Bunun aksini gösteren en iyi kanıt, Çinceyi Latin alfabesine çevirmek için bir transliterasyon sistemi olan Pinyin'dir. 1958 yılından beri kullanılan bu sistemden, bir yandan bilimsel literatürde, diğer yandan Birleşmiş Milletler (BM) tarafından Çince isimlerin resmî transliterasyon sistemi olarak ve ayrıca kitle iletişim araçlarında yararlanılır. Pinyin'de tonlamalar, ayırıcı imler ile gösterilir. 1913 yılı civarında, karakterlerinin bir kısmının Çince ideogramlardan türetildiği, bir kısmının ise yeni oluşturulduğu ve tonlamaların ayırıcı imlerle (nokta, tire) işaretlendiği ulusal bir Çin alfabesi tasarlanmıştır. Çin'in yerel özelliklerini taşıyan bu alfabe, ülkedeki siyasal değişimlerden dolayı herhangi bir gelişme fırsatı elde etmemiştir.

Alfabe yazı türlerini kullanarak monotetik dillerin yazıldığı çok sayıda örnek mevcuttur. Taycanın aktarılması için kullanılan yazı türü, 13. yüzyılda Kmer yazısından türetilen heceli bir alfabedir. Kmer yazısı, güney Hindistan yazı çevresinin bir uzantısıdır. Taycanın 24 temel ünlü harfini ve diftonglarını (ikiz ünlü) birbirinden ayırt eden ses sistemi oldukça karmaşıktır.

Monotetik bir dilin Latin yazısıyla yazılabildiğine dair canlı bir örnek de modern Vietnam yazısında kendini gösterir. Uyarlanmış 22 Latin harfi, sesbirimsel değişiklikleri belirtmek için hiçbir şekilde yeterli olmaz. Çok sayıda ek karakter, yazıda “desteklenmiş d” (patlamalı dış ünsüzlerini tanımlamak amacıyla) ve ayrıca ses birimlerini gösteren ng, ph veya gh gibi farklı ünsüz bileşikleri vardır. Ayırıcı imler, bir yandan ünlülerin açıklık derecelerini göstermede, diğer yandan da ses tonu ilişkisinin işaretlenmesinde kullanılır.

düşen ton	à	á	â	è	é	ê	ì	ó	ô	õ	ù	ú	ý
yükselen ton	á	à	á	é	é	í	ó	ó	ó	ú	ú	ý	
derin ton	ạ	ạ	ạ	ẹ	ẹ	ị	ơ	ơ	ơ	ư	ư	ư	
düşüp-yükselen ton	ǎ	ǎ	ǎ	ê	ê	ỉ	ô	ô	ô	ũ	ũ	ỹ	
kesintili-yükselen ton	ã	ã	ã	ẽ	ẽ	ĩ	õ	õ	õ	ũ	ũ	ỹ	

Şekil 15. Vietnamca tonlama işaretleri (Haarmann 2001).

Vietnamcada altı ton bulunur; bunlardan biri, belirtilmesi gerekmeyen “normal” tonlamayken, diğerlerinin her biri özel tonlama işaretleriyle gösterilir (Şekil 15). Vietnam yazısı Avrupalı birine oldukça karmaşık görünür. Ancak bu, Çin yazısına dayanan Eski Nom sistemindeki karmaşık yazım biçimiyle kıyaslanarak değerlendirilmelidir. Modern Vietnam yazısı, teknik etkinliği sayesinde Çinceye kolaylıkla aktarılabilir.

Fonetikleşmeye Doğru Adımlar

Yazının tarihi, bir dilin biçimsel unsurları ile yazı türü arasında süregelen bir ilişkinin tarihidir. Bazı dillerin dilbilgisel yapıları (sondan eklemeli, çekimli ve kaynaştıran (polisentetik) diller gibi), yazı yazmada belirli zorluklar barındırır. Sümerce gibi eklemeli bir dil, yazma geleneklerinde bazı özel öncelikleri zorunlu kılıyordu. Eski Sümer piktografi yazısında yalnızca kelime köklerine önem verilirdi. Sümerce yazılırken dilin tam anlamıyla fonetik olarak aktarılması

dikkate alınmazdı. Burada kılavuz sözcük prensibine (İng. *catchword principle*) göre bir yazım söz konusudur; Sümer yazı geleneğinde bu prensip çivi yazısına geçiş döneminde dahi daima sürdürülmüştür.

Sümer metinlerinde kılavuz sözcük prensibinin devam ettiği, metinlerde ağırlıklı olarak (azami %63) logogram ve determinatif kullanılmasından anlaşılmaktadır. Hece işaretlerinin kullanım oranı ise %37 ile %54 arasında değişmekteydi. Sümer yazısının Akadcaya uyarlanmasıyla birlikte, hece yazımı daha baskın hâle gelir ve ilk kez kılavuz sözcük prensibi terk edilir. Akadca metinlerde, kullanılan işaretlerin toplam sayısı içinde (azami 400 kadar) hece işaretlerinin oranı %86'dan %96'ya yükselir. Kullanılan logogramların sayısı da bununla eş zamanlı olarak büyük oranda azalır (%4 ile %7).

Yazının gelişimdeki fonetikleşme yöneliminin avantajları açıkça görülmektedir. Metinler, yazılı biçimlerinde dilin ses dizileriyle yakından ilişkilidir, düşünce süreçleri böylece daha açık tanımlanır. Bu nedenle yazar tarafından hedeflenen metin içeriği, kılavuz sözcük prensibine kıyasla okuyucunun yorumlayıcı yaklaşımlarına daha az maruz kalır.

Zamanın gereklerinden farklılıklar gösteren “öğreti” içerikleri nedeniyle farklı zaman dilimlerinde sürekli yeniden düzenlenen Sümer öğreti metinleri aracılığıyla, aynı metnin ayrı zaman dilimlerinde ne kadar farklı şekillerde kayıt altına alındığına dair karşılaştırmalar yapılabilir. Şuruppak'ın, oğlu Ziudsudra'ya aktardığı öğretiler bu tür metinlerdendir; bu metnin M.Ö. 2600'lerden kalma daha eski bir versiyonu ve M.Ö. 1850'lerde oluşturulan daha yeni bir versiyonu bulunmaktadır. Dilsel gösterge dizisinin çok daha net bir şekilde aktarıldığı yeni metne kıyasla, eski metindeki içeriğin büyük bir çoğunluğu, okuyucunun kendi tamamlayıcı yorumuna bırakılmıştır.

İndus yazısı da daha güncel buluntulara göre kılavuz sözcük prensibine uygun olarak düzenlenmiştir. İndus kültür taşıyıcısının dili de büyük olasılıkla Dravid dil varyantlarından ve sondan eklemeli bir dildi. Yazıya dökülürken

bu dilde yalnızca kök sözcükler yazılır, çekim ve yapım ekleri dikkate alınmazdı. Bu yazının kullanımı sona erene dek (yaklaşık M.Ö.1800'e kadar) bu yöntem sürdürülmüştü.

Yazı işaretlerinin fonetikleştirilmesi oldukça uzun bir süreçti ve "Eski Dünya"daki birçok kültürde hece ve satırlı yazıların gelişmesiyle tamamlanmıştı. En güncel buluntulara göre Kolomb öncesi Amerika'daki Maya yazısında da hece yazısı ilkesi biliniyordu. Yerel yazılarda yer alan işaretlerin birleşimi aşaması geniş bir çeşitlilik gösterir. Akad çivi yazısı, metin biçimine bağlı olarak %85 ila %95'i hece işareti olan, en fazla 400 işaretten oluşuyordu. Miken Yunancasında yazılan Linear B yazısı 74 hece işareti kullanıyordu. Kıbrısçanın ve Arkadya Yunan lehçesinin yazımında kullanılan Kıbrıs hece yazısında toplam 55 ayrı işaret mevcuttu. Modern Japon hece yazılarında (Hiragana ve Katakana) her ikisinin de 48'er ayrı hece işareti vardır.

4. YAZI YAZMA TEKNİKLERİ VE YAZI ARAÇLARI: KİL TABLETTEN ELEKTRONİK KİTABA

İnsanlar, becerilerini ve görsel yaratıcılıklarını, çeşitli yazı sistemlerinin anlatım dağarcıklarıyla, kapsamlı bir şekilde göstermişlerdir. 7000 yıllık yazı tarihi boyunca kullanılan yazı araçlarının çeşitliliği de en az anlatımın kapsamı kadar etkileyicidir. Burada insanın hayal gücünün neredeyse hiçbir sınırını olmadığı anlaşılmaktadır. Taş, kil, metal veya plastik gibi inorganik ve ahşap, kemik, palmiye yaprağı, deri, kâğıt, kumaş gibi organik maddeler, yazı araçları arasındadır. Her bir materyalin kullanım sıklığı kültür tarihi boyunca değişiklik göstermiştir. Belirli geleneksel yazma alışkanlıkları yerini korurken, yazı araçları sürekli değişmiştir. Uzun metinler önceleri papirüs veya palmiye yapraklarına, daha sonra ise kâğıt üzerine yazılmış ve nihayet ciltlenerek kitap olmuştur. Etrüskler ve Romalılar balmumu tabletleri eğitim amacıyla kullanmıştır. Bu tabletler, balmumu kaplı ahşap veya fildişinden yapılmış levhalardı. Çok uzun zamandır okullarda kara tahtalar bulunmaktadır ve 20. yüzyılın sonlarına doğru plastik tahta modası başlamıştır. Asya ve Afrika'daki bazı medrese tarzı İslami okullarda, önemli metinlerin işlendiği ahşap panolar hâlen yaygındır.

Taş

İnsanın, yazının icadından binlerce yıl öncesinde bile kendini görsel yaratıcılığı aracılığıyla ölümsüzleştirdiği taş ve türevi malzemeleri, tüm yazılı dönemler boyunca yazma amacıyla kullanmış olması şaşırtıcı değildir. Görsel kültürel üretimin en eski taşıyıcısı kesinlikle taştır. Bu materyalin dayanıklılığı sayesinde insanlığın sanata dair en eski izleri olan, Afrika ve Avrupa'nın Yontma Taş Çağı'nda kullanı-

lan mağaralarında ve Avustralya'nın kayalık tepelerindeki kaya resimleri günümüze dek korunmuştur. İster mezar taşları veya heykeller üzerindeki anı yazıtlarında olsun, isterse reklam yazıları ya da ev duvarlarında grafiti şeklinde olsun, taş, günümüzde hâlâ bir yazı materyali olarak kullanılır.

Şaşırtıcı olan şudur ki, "Eski Dünya"da üzerine işaretlerin resmedildiği veya kazındığı en eski materyal taş değildir. En eski yazı materyali, ateşte pişirilen küçük tabletler hâlinde kullanılan kildir. Bunun örneklerine Transilvanya'daki M.Ö. 5300 civarından kalma Tartaria tabletlerinde, Mısır'ın hanedan öncesi dönemine ait mezar eşyaları üzerindeki en eski mühür yazıtlarında, M.Ö. 3150 ve 3350 veya M.Ö. 3200 civarındaki en eski Sümer kil tabletlerinde rastlanır. Ancak taş, "Yeni Dünya"daki en eski yazı aracıdır. En eski Olmek glifleri, taş stellerde (yazıtlarda) bulunur. Taş stellerin ve glifleri olan taştan piramitlerin yapı unsurlarındaki oyma yazı ve süslemeler, Maya kültür merkezlerinin hususi özellikleridir.

Taş, dünyadaki pek çok kültürde farklı zamanlarda yazı yazma amacıyla kullanılmıştır. Eski Mısır mimarisindeki yapı unsurlarının birçoğu, yani piramitlerin iç duvarları, tapınaklar, mezar odaları, sütunlar ve dikili taşlar, frizler¹ ve hiyeroglif yazıtlarıyla kaplıdır. Babil Kralı Hammurabî'nin (yaklaşık M.Ö. 1792-1750) çivi yazısıyla ölümsüzleştirilen yasaları, M.Ö. 450 civarında ortaya çıkan Girit Mesara ovasındaki Gortyn Kanunları, Hint hükümdarı Aşoka'nın yasa derlemesi (M.Ö. 268-232), Luvi dilindeki Anadolu dağ tapınak yazıtları ve hiyeroglifler, Latin dilindeki çok sayıda temel yazıt ve İskandinav runik yazıtları gibi kültür tarihine ilişkin önemli belgeler hep taşla oyulmuş veya kazınmıştır.

Taş, Antik Çağ'da mühür yapımında da tercih edilen bir malzeme olmuştur. Tuna uygarlığının arkeolojik alanlarında, M.Ö. 5000 yılına ait pişmiş kilden yazılı mühürler bulunmuştur. Taştan yapılan en eski mühürler, güney Mezopotamya (Uruk) ve Elam kültür çevreleri (Susa) kökenlidir. Antik Yakın Doğu'daki erken dönem mühürlerin figürlü süslemeler taşımalarının yanı sıra üstlerinde yazılar

1 Resimli duvar süsleri. (ç.n.)

da mevcuttu. Antik Yakın Doğu'ya özgü mühürler silindir şeklindeydi. Mühürleri üretebilmek amacıyla kültür tarihi boyunca çok çeşitli renkli mineraller kullanılmıştı. Dağ kristali, panzehir taşı (opal), ametist, kehribar (amber), açık pembe kuvars, yeşim, zümrüt, gök zümrüt (akvamarin), kan taşı (hematit), damarlı akik (oniks) ve akik taşları en bilindik türler arasındadır.

Antik heykellerin, yüzyıllar boyu havayla temasın etkileri veya atık gazlar gibi günümüzde artan zehirli maddeler tarafından aşınmaya uğraması göz önünde bulundurulduğunda, taş sonsuz dayanıklılığı olan bir yazma materyali olamamaktadır, ancak açık ara en dayanıklı olanıdır.

Kil ve Seramik

Pişmiş topraktan yapılan gereçler yazı aracı olarak birçok kültürde hâlâ popülerliğini sürdürmektedir. Örneğin kilden heykeller (Antik Tuna uygarlığındaki kadın figürleri gibi), kil tabletler (Mezopotamya veya Minos Girit uygarlığı) şeklinde, Etrüsk veya Yunan mezar eşyalarında bulunan kült su kaplarında veya Akdeniz çevresindeki kültürlerde bulunan seramik araç gereçlerde bunları görmekteyiz. Antik Yunanlar, sanatla üretilmiş ve süslenmiş vazolarıyla meşhurdur. Bu vazolar yalnızca Yunan mitolojisine ait resimlerle değil, sıklıkla başka yazılarla da süslenirdi. Anakarada bulunan, alfabeye yazısında yazılmış en eski Yunan metni, M.Ö. 8 yüzyılın ilk yarısından kalma ve Atina'ya ait Dipylon Vazosu üzerindeki ünlü yazıttır. Ancak Yunanistan'da ilk yazı, bundan yüzyıllar önce seramik nesneler üzerine yazılmıştı. Miken uygarlığı döneminden kalma vazolar üzerine Linear B yazısıyla resimlenmiş, iyi belgelenmiş metinler bulunmaktadır. Bunlardan bazıları titizlikle işlenmiştir. Avrupa'da kaligrafi geleneğinin başlangıç noktası burasıdır.

Metal Yazı Yüzeyleri

İlk medeniyetlerin teknolojik yenilikleri arasında metallerin işlenmesi de yer almıştı. Soğuk işlenmiş (çekilenmiş) en

eski metaller bakır ve altındı. Daha sonra alaşım üretimine de olanak veren (örneğin, tunç) eritme yöntemleri kullanılmaya başlandı. Yazı, İlk (Antik) Çağ'da kullanılan neredeyse tüm metal türleri üzerine yazılmıştı. Metal de tıpkı taş gibi dayanıklı olmasına karşın, çok sayıda metal nesne zaman içinde eritilip yeniden işlenerek yok edilmiştir. Birçok heykel ve dekoratif nesne, malzemenin eritilip yeniden kullanımı nedeniyle yok olmuştur. Dolayısıyla bu tür nesnelerin üzerinde bulunan yazılar da kaybolmuştur. Öte yandan modern arkeoloji birçok yazılı metal metal nesneyi gün yüzüne çıkarmıştır; bunlardan bazıları binlerce yıl zamanın sessiz tanıkları olarak gizli kalmış eserlerdir.

İber Yarımadası gibi metal yatakları bakımından zengin birkaç bölgede, yazı malzemesi olarak belirli metaller tercih edilmiştir. İberce ve Keltibercedeki yazıtların çoğu kurşun levhalar üzerinde yer almaktadır. Aynı zamanda Etrüskler de yazı aracı olarak kurşun levhaları kullanmış, bunların yanı sıra Pirgi'den (M.Ö. 5. yüzyıl) gelen altın levhalara işlenmiş ünlü yazıt gibi, çeşitli altın nesneler üzerine de Etrüskçe yazılar yazılmıştır.

Kemik ve Fildişi

Yazının kültürel tarihinde yazı araçlarının büyük çoğunluğu organik materyallerden oluşmuştur. Kemik, en eski organik materyaller arasındadır. Yazının kullanımından çok öncesinde dahi insanlar kemiği işleyip süslüyordu. Aynı evreleri arasındaki gün sayıları olduğu düşünülen, Paleolitik (Yontma Taş) Çağ'a ait, bilinen en eski rakamsal işaretler, kemikler üzerinde bulunmuştur.

Antik Çin'de, üzerine yazı yazmak için kullanılmış en eski malzemeler geyiklerin kürek kemikleri ve kaplumbağa kabuklarıydı. Günümüzdeki Çince karakterlerin erken aşamalarını yansıtan ve büyümlü sembolik işlevleri olduğuna inanılmış karakterler, Banpo'nun (Gansu eyaleti) Neolitik yerleşimlerindeki M.Ö. 5000 yılından kalma kilden kaplar üzerinde bulunmasına karşın, yazıt biçimindeki karakter dizileri yalnızca fal yazıtları üzerine resmedilmiştir. Yüzyıllar

boyunca, ateşe atılan kemiklerin üzerindeki çatlaklara bakılarak kader falı bakılmış ve bu tür yazıtlarla, kişinin hayati önem taşıyan sorularını büyümlü güçler vasıtasıyla ruhlara ve atalara sormak amaçlanmıştır.

Fildişi daima değerli bir kemik olarak görülmüştür ve Paleolitik Çağ'dan itibaren resim motifleriyle süslenmiş, daha sonralarında yazı işaretleri de kullanılmıştır. Fildişine oyulmuş yazıtlar, en nadide el sanatı eserleri arasındadır. Almanya'nın Braunschweig kentindeki Herzog-Anton-Ulrich Müzesi'nde muhafaza edilen "Gandersheim Sandığı" özel önem taşıyan bir örnektir. Bu eser, müzeye 19. yüzyılda Gandersheim'dan gelmiştir. Oyma sanatını anımsatan bu tarihi eserin kökeni ve işlevi henüz açığa çıkarılamamıştır, ancak 8. yüzyılın Anglo-Sakson kültür çevrelerine ait olduğu sanılmaktadır. Dinsel amaçlarla işlendiği düşünülen runik yazılı bu sandığın, zaman içinde Gandersheim Manastırı'na nasıl gelebildiği konusunda eski kaynaklarda hiçbir bilgi yoktur.

Papirüs

Ahşap, deri, papirüs, parşömen, kâğıt, palmiye yaprakları ve kumaşlar dâhil olmak üzere, organik yazı materyallerinin birçoğu kalıcı değildir. Bu materyallerden bazıları binlerce yıl önce yazı aracı olarak kullanılıyordu. M.Ö. 3000'den itibaren Antik Mısır'da ahşap ve dokuma kumaşlar üzerine yazı yazılıyordu. Papirüs, Birinci Hanedan dönemi mezar eşyalarında (Sakkara Mezarları) görüldüğü üzere çoktan biliniyordu ancak en eski buluntuların üzerinde yazı yer almıyordu. Başlangıçta papirüs bir yazı aracı olarak üretilmemişti. Daha sonraları tercih edilen bir yazı materyali olarak papirüs, firavunlar imparatorluğundaki en yaygın malzeme hâline gelmişti. Mısır kaynaklarında papirüs bitkisinden (*cyperus papyrus* L.) papirüs üretimi hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Belki de Antik Mısır'da papirüs üretimiyle ilgili teknik bilgileri, yetkili ve uzmanların özel tecrübesinde saklı tutmak daha uygun görülmüştü. Papirüs üretimi hakkında daha detaylı bilgiye Romalı yazar "Yaşlı" Plinius'un eserleri sayesinde erişebilmiştir (M.S. 23-79).

Mısır ve Yakın Doğu'da meydana getirilen papirüs metinlerinin birçoğu kaybolmuştur. Papirüs üzerine yazılmış Antik Çağ'a ait birçok edebiyat eseri, hava koşullarından ve insanlardan kaynaklanan yıkımlar nedeniyle (yangın vb.) yok olmuştur. Tarihi eser duyarsızlığı da bu kayıpları artırmıştır: Mısırlı çiftçilerin, kumda bir güğümün içerisindeki papirüs parçalarını çay demlemek için tarlalarının kenarında yaktıkları bir vaka, bu konuda bilgisizlikten kaynaklanan kayıpların örneğidir. Bununla birlikte, mezar odalarının mezar hırsızları tarafından yağmalanamaması ve ilk olarak arkeologlar tarafından açılması sebebiyle ve Doğu Akdeniz ile Nil Vadisi'nin kurak, rutubetsiz iklimi sayesinde, papirüs metinlerinin büyük çoğunluğu korunmuştur.

Eski çağlarda Nil Deltası'nın tamamını yoğun miktarda kaplayan papirüsler, uzun zamanlardan beri Mısır'da yetişmemektedir. Fakat aslında Mısır'da her yerde papirüs yeniden dikilip yetiştirilebilir. Romalılar, bugün hâlâ Sicilya'da dere ve nehir kenarlarında yetiştirilen papirüsü Avrupa'ya getirenlerdir. Araplar 8. yüzyılda yazma materyali olarak kâğıdı Mısır'da yayıp, papirüsü tahtından etmiştir. Papirüsün menşe ülkesi Mısır dışında uzun süre daha kullanılmaya devam etmesi dikkate değer bir gelişmedir. Papalık da Roma'da 11. yüzyıla kadar resmî belgelerde papirüs kullanmıştır.

Ahşap ve Ağaç Kabuğu

Ahşap, yalnızca bu coğrafyalarda nemsiz hava koşulları sayesinde çürümeyen bir yazı gereci olarak varlığını koruyabilmiştir. Mısır bu konuda uzun bir geleneğe sahiptir. Ağaçtan lahitlerin kapakları ve duvarları eski çağlardan itibaren burada resimlerle kaplanır ve üstlerine yazılar yazılır. Ahşap üzerine yazılan metinler, dünyanın farklı bölgelerinde farklı koşullarda saklanmıştır. Keşişler tarafından saklı tutulmuş ritüel metinleri içeren Rongorongo Tabletleri, Paskalya Adası'ndaki mağaralarda 20. yüzyıla kadar kısmen korunabilmiştir.

Milattan sonraki ilk yüzyıllarında Batı Çin’de (Sincan), İpek Yolu’nun kuzeyinde yer alan bir krallığın merkezi olan Loulan vaha şehrinde, yakın zamanda ahşap tabletler bulunmuştur. Bazılarında işlenmiş, mamul mallar hakkında gümrük bilgileri yazılıyken, Budist metinleri olan diğer tabletler o bölgede bu dinin yayıldığına işaret etmektedir. Bu tabletler, Büyük Gobi Çölü’nün alt bölgesi olan Taklamakan Çölü’nün çorak topraklarında günümüze gelmeyi başarmıştır. Mürekkeple yazılan metinleri de hâlâ okunaklı vaziyettedir.

Ağaçların yalnızca sert gövdeleri değil, yumuşak kabukları da sıklıkla yazı malzemesi olarak kullanılmıştır. Huş ağacının kabuğu buna oldukça uygundur, bu nedenle de Amerikan yerli halklarından Ojibwaların Kekinowin resim anlatılarını (bkz. Bölüm 1) yazıya geçirmek amacıyla kullanılmasının yanı sıra Avrupa’da da bu ağaç kabuğu tercih edilmiştir. Orta Çağ’da İskandinavya’dan Bizans’a, Moskova’dan Kuzey Denizi ve Baltık Denizi kıyılarındaki liman kentlerine kadar pek çok ticaret yolunun kesiştiği Novgorod şehrine ait huş ağacı kabuğu yazısı özellikle ünlüdür. Huş ağacının yazı materyali olarak tercih edilmesi, Novgorod’da yalnızca ucuz bir malzemenin pahalı bir parşöme-ne tercih edildiğini göstermekle kalmamış, aynı zamanda okuma yazma becerilerinin de bir grup özel eğitilmiş yazarla sınırlı kalmadığını da ortaya koymuştur.

11. ila 15. yüzyıldan kalma huş ağacı kabuğu üzerindeki metinlerde çok çeşitli konulara yer verilmiştir. İş mektupları gibi mesleki yaşama dair metinlere, resmî evrak ve sözleşmeler gibi hukuki belgelere, dinî ve kiliseye ait metinlere, basit mektup yazışmalarına ve ders amaçlı metinlere (örneğin, alfabe alıştırmaları) ulaşılmıştır. Bu metinlerin dili Eski Rusça olup, aralarından yalnızca biri Fince yazılmıştı.

Palmiye Yaprakları

Palmiye yaprakları, Akdeniz havzasında yazı malzemesi olarak kullanılıyordu. Buna dair en eski kanıtlar Antik Girit’te bulunmuştur. Yazı araştırmacıları, birçok metnin

yalnızca kil tabletler üzerine Linear A ve Linear B yazısıyla gelecek nesillere ulaşmasını büyük bir şaşkınlıkla karşılamıştır. Knossos'ta Linear B yazısındaki metinlerin, içerik bakımından özellikle saray bürokrasiyle ilgili olduğunun belirlenmesi âdeta hayal kırıklığı yaratmıştır. Linear B yazısı eğik biçimde yazıldığından, bu yazıyla yazılan Miken-Yunan metinlerinin büyük bir kısmının, zamanın ve çevrenin yıpratıcı etkilerine karşı dayanıksız maddelere yazılıp yazılmadığı merak konusu olmuştur. Bununla ilgili tek mantıklı açıklama, Minosluların ve daha sonra Girit'te Mikenlerin palmiye yapraklarına yazmayı tercih etmesidir. Antik Çağ'da palmiye ağaçları, günümüze kıyasla çok daha fazla büyüyordu.

Palmiye yapraklarının Doğu Asya kültürlerinde de kullanıldığı, daha sonraki dönemlerde kanıtlanmıştır. İpek Yolu üzerindeki manastırların arşivlerinde, milattan sonraki ilk yüzyıllarda Budist keşişler tarafından yazılmış birçok eski el yazması keşfedilmiştir. Dinî metinlerin birçoğu palmiye yapraklarına, bazıları ise kumaş veya kâğıt üstüne yazılmıştır. En geniş ölçekli yazı buluntuları, Dunhuang'daki (Çin'in Gansu eyaletinin batısı) manastırların birinden gelmektedir; burada önceleri yabancılara kapalı tutulan el yazmaları koleksiyonu, 1907 yılında Batılı araştırmacılara açılmıştır.

Ahşap kapaklar arasında kitap gibi bir araya getirilen palmiye yaprakları üzerine, Hindular ve Budistler tarafından dinî metinler yazılmıştır. Palmiye yaprağından yapılmış binlerce kitap, Hindistan, Sri Lanka, Güneydoğu Asya ülkeleri ve Tibet'teki manastır arşivlerinde bugün hâlen muhafaza edilmektedir.

Deri

Deri, Antik Yunanistan'da yaygın bir yazı materyaliydi. En çok keçi derisi kullanılır ve bu terime Yunancada *diphtera* denirdi. Etrüskler aracılığıyla bu sözcük İtalya'ya geçmiş ve Romalılar tarafından *littera* (tekil hâliyle) sözcüğüne dönüştürülüp "harf" [*letter, lettre* vs.] ve "mektup" anlamında *litterae* (çoğul hâli) kendi dillerine ve Batı dillerine uyarlan-

mıştır. Bu anlamlar, derinin yazıyla esaslı ilişkisini yansıtır. Deri üzerine Yunanca, Etrüskçe veya Latince yazılmış metinlerden hiçbiri günümüze ulaşmamıştır. Deriye yazılmış bu metinler zamanın etkisiyle ortadan kaybolmuştur. İşlenmiş deri, işlenmesi çok daha zahmetli olan parşömene kıyasla, daha ucuz olmasının yanı sıra daha kolay elde edilirdi.

Parşömen

Parşömen yapımında kullanılan hammadde hayvan derisidir. Zahmetli bir arındırma süreci sonrasında (kirece yatırma, tüyleri temizleme, kazıma, düzleştirme, kurutma) ham hayvan derisi katılaşır ve hava şartlarına dayanıklı parşömen hâlini alır. Parşömen üzerinde yalnızca yeni yazılan yazı silinebilir. Eğer eski bir metnin silinmesi isteniyorsa, ilk olarak ponza taşıyla eski yazının kazınması gerekir. İsminden de anlaşılacağı gibi, köken olarak "parşömen" ismi M.Ö. 283 yılında Anadolu'nun kuzeybatısında kurulmuş küçük bir krallık olan Pergamon'dan (günümüzdeki adıyla Bergama) gelir. Parşömen M.Ö. 180 yılı civarında Pergamon'da üretilmeye başlanmıştır.

Mısır'da Ptolemaios hanedanı tarafından papirtise uygulanan ihracat yasağı nedeniyle, bu yeni yazı malzemesini kullanmak gerekli hâle gelmiştir. Başlangıçta parşömen üretimi Pergamon'da yeni inşa edilen kütüphaneye yönelik planlanmış, fakat kısa süre sonra bu yeni materyalin ticari değeri keşfedilmiştir. Erken Roma döneminde uzun metinler, her biri dört kez katlanmış yapraklardan (terim olarak *kuaterniyon* [dörtey] denir) oluşan parşömen yazması biçiminde ortaya çıkmıştır. Parşömen, değerli metinlerin (resimli içerikler de dâhil) çoğaltılmasında kullanılırken, daha basit ya da az önemli metinlerde papirüsten yararlanılmıştır.

Kumaş

Papirüs ve parşömenin yazı materyali olarak kullanıldığı dönemler üzerinden çok zaman geçmiştir. Ancak kullanım alanı sadece yazıyla sınırlı kalmayarak, bugün hâlâ yazı ma-

teryali olarak işlev gören bir başka madde de kumaştır. Tıpkı deri gibi bu materyaller de hava şartlarına karşı oldukça hassas olduğundan, eski dönemlere ait birçok yazılı kumaş, kelimenin tam anlamıyla “yok olmuş,” antik çağlardan geriye yalnızca birkaç örnek kalabilmiştir. Bunlardan bazıları özellikle kültür tarihiyle ilişkilidir. 19. yüzyılda, eski adı Agram olan Zagreb’deki Ulusal Müze’de, Mısır mumyası sargılarının üzerinde yazılı, uzun bir Etrüskçe metin keşfedilmiştir. Bu metinde 1200’den fazla sözcük vardır ve o zamana kadar bulunan en uzun Etrüskçe metindir. Mumya sargıları üzerindeki metnin nasıl ortaya çıktığı ve mumyanın Avrupa’ya ne zaman getirildiği bugün hâlâ gizemini sürdürmektedir.

Kültür tarihi açısından bir başka önemli kumaş olan Bayeux duvar halısı, kuzey Fransa’da bulunmuştur ve tarihi Orta Çağ’a dayanır. Bu halı, yaklaşık 1100 yılında işlenmiştir. İngiltere’nin 1066 yılında Fransız Normanlar tarafından ele geçirilişi, işgal girişiminin hazırlıklarıyla birlikte bu resim dizilerinde detaylıca gösterilmiştir. Latince işlenmiş metin, her bir sahneyi ayrı bir resimle açıklar (örneğin, *hic exeunt caballi* “Burada atlar gemiden iner”).

Kâğıt

Kâğıt, yazma ihtiyacını karşılamada en etkili ve hem geçmişte hem de günümüzde dünyadaki en yaygın madde konumundadır. Bu terimin [Batı dillerinde *paper*, *papier* vs.] papirüs ile bağdaştırılmasına rağmen, kâğıdın üretimi papirüsten tamamen farklıdır. Papirüs, papirüs bitkisinin ince kabuklarının preslenmesiyle üretilirken; kâğıt, elek üzerinde selüloz elyafının hamur hâline getirilmesiyle oluşur. Bu yöntem M.Ö. 2. yüzyılda ilk kez Çin’de denenmiştir. Kâğıdın üretimi 7. yüzyılda Hindistan’a ve yüz yıl sonra oradan Batı Asya’ya ulaşmıştır.

8. yüzyılda kâğıdın Araplar tarafından Mısır’a yayılması, Mısır’a özgü yazı malzemesi papirüsü yerinden etmiştir. Araplar yaklaşık beş asır boyunca üretim tekellerini koruyarak kâğıt ticaretinin büyümesini sağlamıştır. Avrupalılar

kâğıdı böylelikle tanımış ancak Orta Çağ'a kadar Avrupa'da parşömen en yaygın yazı materyali olma özelliğini korumuştur. 12. yüzyılda Avrupalılar o zamana kadar bilmedikleri kâğıt teknolojisini Araplardan öğrenmiştir. Bundan kısa bir zaman sonra, 13. yüzyılda İtalya'da da kâğıt endüstrisi doğmuştur.

Kâğıt, Avrupa'da ve daha sonraları tüm dünyada diğer materyallere karşı zaferini, 1455 yılında Johannes Gutenberg tarafından icat edilen, harf hareketli yeni matbaaya borçludur. Birçok kişi Gutenberg'in icadı sayesinde Avrupa'daki yerel dillerin gerçek bir dönüm noktası yaşadığına ve böylece bu dillerin eğitim dili olarak Latince'den bağımsızlaştığına bugün hâlâ inanmaktadır. İşin aslı ise, Avrupa'da matbaanın kullanılmasıyla birlikte Latin yazı geleneğinin büyük bir yükseliş yaşadığı ve 17. yüzyıla kadar kitapların büyük bir çoğunluğunun Latince yazıldığı yönündedir. Ancak bundan sonra yerel yazı dilleri nihayet kitap aracılığıyla yaygınlaşmıştır. Dijital çağın başlangıcına kadar kâğıt ve kitap, yazılı bilgileri saklama konusunda en önemli araçlardı.

Basılı kitabın Avrupa dışına yayılması, örnekten örneğe birçok farklılık gösterir ve uygarlıklar arasındaki şaşırtıcı zıtlıkları ortaya çıkarır. Amerika'da farklı dünyaların bir araya gelmesi de buna dâhildir. Hernando Cortés önderliğindeki İspanyol ordusu Orta Amerika'yı işgal ettiğinde, Avrupalıların bakış açısına göre "bu barbarlarda olmaması gereken" çok gelişmiş bir mimari, yazı, edebiyat gelenekleriyle ve kütüphanelerle karşılaşır. Avrupalıların, Amerikan yerli uygarlıklarıyla yüzleşmesi, anlamsız bir saldırganlık ve vahşet doğuran bir kültür şokunu tetiklemiştir. Kütüphaneler alevler içinde kalmış, tapınaklar yıkılmış, sanatçılar katledilmiş ve yazı kültürü bastırılmıştır.

İspanyollar kıtaya geldiği dönemde Amerika'da gelişmiş bir yazı kültürü ve sayısız edebî tür vardı. Maya edebiyatındaki en ünlü türler, yerel kâğıtlar üzerine yazılan katlamalı kitaplardır. Bu kâğıt türü, yabani bir incirin (*ficus cotonifolia*) zamka batırılmış iç kabuğundan üretilmiştir. Kolomb öncesi dönemden kalma binlerce kitaptan yalnızca dördü İspanyol işgalcilerin ve yardım eden papazların yıkıcı saldırganlığın-

dan sağlam kurtulmuştur. Saklanan bu katlamalı kitaplar, *Codex Dresdensis* (Dresden Kodeksi), *Codex Peresianus* (Paris Kodeksi), *Codex Tro-Cortesianus* (Madrid Kodeksi) ve Grolier Kodeksi adıyla anılır. Bu katlamalı kitaplar Yukatekçe dilinde yazılmıştır. Kâğıt üretimi yalnızca Mayalarda değil, aynı zamanda Meksika'nın güneybatısındaki Miksteklere ve Meksika Vadisi'ndeki Azteklerde yaygındı. Katlamalı kitaplar, Mikstek ve Aztek kültür çevrelerinden doğup yayılmıştır.

Amerika'da yerel kâğıt üretimi bilgisinin unutulmaya yüz tuttuğu zamanda, Avrupa'da kâğıt sektörü ve matbaa gelişmekteydi. Bugün dünyanın pek çok yerinde yazı materyali olarak kâğıttan vazgeçilmemiştir ve geleneksel kâğıt, dijitalleşmeye karşı direnmektedir. 1970'li yılların sonunda ilk kişisel bilgisayarlar piyasaya çıktığında, geleneksel matbaa ve kâğıtların günlerinin sayılı olduğu düşünülmüştü. Aslında matbaada kullanılan kurşun dizgi yöntemi, yeni gelişen fotomekanik baskı yönteminin etkisiyle gerilemiş ve son olarak dijital yazma tekniği çağında tamamen terk edilmiştir. Bununla birlikte kâğıt, bilgi teknolojisinde yıllarca süren dikkat çekici gelişmelere rağmen popülerliğini kaybetmemiştir. Hatta bilgi işlemeye yönelik yazılımların gelişmesine paralel olarak baskı teknolojisinde son derece hızlı bir ilerleme kaydedilmiştir. Masaüstü yazıcılar uzun yıllardır kitap üretimi için baskı şablonu olarak da kullanılan, üstün kaliteli, renkli metinler üretmektedir.

Dijital çağda hâlâ, Kanadalı "gelecek bilimci" Marshall McLuhan'ın 1950'li yıllarda öngördüğü "Gutenberg Galaksisi"nin bir parçasıyız. Kâğıdın tarihi boyunca hiçbir zaman günümüzdeki kadar çok gazete, dergi, broşür ve kitap basılmamıştır. Ne e-posta ne de internet, iş yerlerinde her gün ortalıkta dolanan evrak ya da broşürleri önlemeyi başarabilmiştir. Günümüzde veriler dijital olarak arşivlenmekte, ancak çoğu metin hâlâ somut ve yazılı ortama dökülmektedir. Kâğıdın önemi hiçbir şekilde azalmamıştır, yalnızca işlevleri bir dönüşüm süreci içindedir.

Yazı materyali olarak kâğıt, dayanıklılığını sonsuza kadar koruyamamaktadır. Yaklaşık yüz elli yıl içinde bozu-

lup dağılmaktadır. Buna rağmen, dayanıklılığı her modern elektronik ortama taş çıkarır cinstendir.

Dijital Yazı

İnsanlığın kültür tarihindeki pek çok farklı yenilik gibi, dijital teknoloji, eski bilgi saklama teknolojileri için yıkıcı olmamış, onları daha erişilebilir kılmış ve yeni alternatifler sunmuştur.

Örneğin elektronik kitabın, ekonomik açıdan geleneksel kitabın yerini tamamen alması beklendiği hâlde bunu başaramamıştır. Elektronik kitap, daha piyasa tarafından kabul görmeden farklı alternatifler tarafından çoktan geride bırakılmıştır. Bilgi teknolojisindeki güncel eğilim, veriyi fiziksel olarak saklama mantığından uzaklaşmaktadır. Artık öncelikli olan, bilgileri CD-ROM'lar veya elektronik kitaplar gibi veri taşıyıcılarda tutmak değildir. Belirleyici kriter, bilginin internet üzerinden erişilip erişilemeyeceğidir. Geleneksel veri saklama yöntemi basılı kitap, sanal veri saklama yöntemi olan internetle zıtlaşmaktadır.

Basılı kitap ile dijital teknoloji arasındaki yakın ilişki, özellikle talep üzerine basılan (*print on demand*) kitaplarda etkisi görüldüğü üzere, gelecek vadetmektedir. Talep üzerine basılan kitaplar, geleneksel toplu baskı yöntemindeki gibi toptancılarda bulunmamaktadır, müşteriye özel olarak basılıp ciltlenmektedir. Dijital bilgi teknolojisinin önemli derecede büyümesiyle çelişkili olarak, veri saklamanın kalıcılığı giderek daha da sorunlu hâle gelmiştir. Bilgisayarların sabit disklerindeki dosyalar, bazı durumlarda birkaç ay içinde bozulabilmekte veya silinebilmektedir, bilgisayar programları da akıl almaz bir hızla yenileriyle değişirken, CD-ROM'lar birkaç yıl içinde işlevini yitirip çalışmaz hâle gelmektedir. Tekrar kullanmak üzere saklanılacak bilgiler, düzenli aralıklarla eski depolamadan yenisine aktarılmalı, yedek kopyalar oluşturulmalı ve depolama kapasiteleri sürekli kontrol edilmelidir. Elektronik depolama ortamları, elektriğe mahkûmdur; yani büyük bir felaket hâlinde muhtemelen yalnızca geleneksel yazı araçları erişilebilir olacaktır.

Kaligrafi

Yazı, hiçbir zaman ve hiçbir kültürde sadece bilgileri kalıcı hâle getirmek için kullanılan bir teknik olmakla kalmamış, daima insanların görsel yaratıcılığı ile estetik duyularına da hitap etmiştir. Yazmanın bir sanat biçimi olarak geliştiği, köklü geleneğe sahip kültürler mevcuttur. Arap ve İslam dünyası gibi, canlıların doğrudan resmedilmesinin günah olduğu bir dünyada yazı karakterleri, “sözsöz resimler” üretilmesine yönelik güzel sanatlar için bir araç ve görsel materyal hâline gelmektedir (Şekil 16). Çin ve Japonya’da çizim sanatı yüzyıllardan beri değer ve saygı görmektedir. Çinli veya Japon kaligrafların (hattatların), mürekkep ve fırçayla çalıştıkları onlarca yıl süren alıştırmalardan sonra, becerilerini estetik açıdan mükemmelliğe ulaşan bir yazı karakteri yaratmayı başarıp başaramamalarıyla ölçmeleri, Batılı gözlemciler tarafından tuhaf karşılanabilmektedir. Kaligrafi sanatı, Doğu Asyalıların geleneksel yazı kültürlerinin ve kültürel belleklerinin doğal bir unsurudur.

Şekil 16. Kur’an’ın açılış ayeti Besmele’nin (Rahman ve Rahim olan Allah’ın adıyla) yazımındaki harflerden oluşturulmuş, leylek şeklindeki bir Arap hat sanatı örneği (Haarmann 1998).

Tıpkı zevkler gibi, estetik de pek tartışmaya açık bir konu değildir, çünkü her ikisi de belirli kültür modellerine bağlı durumdadır. Bu bakımdan kültür tarihinin yazım estetiği ve kaligrafi örneklerini değerlendirirken evrensel standartlar oluşturulmasını beklemek faydasızdır. Antik Çağ'dan beri estetiğin doygunluğa ulaştığının düşünüldüğü öyle zamanlar vardır ki, bu zamanlarda, örneğin Avrupa dışında kalan veya Yunan öncesi sanatlar, estetik sayılmamış ya da aşağılanmıştır. Aztek katlamalı kitaplarının resim ve desenleri basmakalıp yargılarla değerlendirilip biçimsiz şekiller olarak görülmüş, Kiklad heykellerinin etkileyici soyutluğu, somut sanat eserleri üretme konusunda başarısız oldukları şeklinde yorumlanmış, İngiliz sömürgecilerin temsilcileri Hindistan'daki Hindu tapınaklarının duvar kabartmalarındaki çıplak tanrıça ve dansçı figürlerine bakarak, estetik duyularının bir "sapkınlığa" ve "ahlaki çöküntüye" uğratıldığına inanmıştı.

Belirlenmiş toplumsal değerlerden bağımsız olarak, dünyadaki yazı estetiğinin sanatsal geleneklerinde kendini gösteren yaratıcı güçlerin çeşitliliği etkileyicidir. Yazılı resimlerin kaligrafik görüntüsündeki çeşitlilik, yazma tarzlarının farklı karakter biçimleriyle sınırlı kalmaz, aynı zamanda metin parçalarının estetik dağılımı ile dekoratif frizlerde yer alan yazıtların ve resim motiflerinin eserdeki düzeninde de kendini gösterir. Mısır mezar kabartmaları veya dikilitaşlar üzerindeki hiyeroglif ve resimlerin sıralamasında olduğu gibi, üzeri yazılı Etrüsk adakları, mitolojik olaylar ve isimlerle süslenen Yunan vazolarında da aynı durum geçerlidir. Vazo ressamlığı, Yunanistan'da Klasik Çağ'dan çok daha öncesinde (M.Ö. 5. ve 4. yüzyıllarda) mevcuttu ve Miken döneminin resimli vazoları da oldukça dikkat çekiciydi. Pek çok vazoda yazı işlemleri yer alıyordu. Vazolardaki yazıların Miken Yunancasında, Linear B işaretleriyle ve eğik yazı tipinde yazıldığı anlaşılmaktadır. Yazım tarzı kaligrafik düzeyde görülebilecek, estetik açıdan gelişmiş birkaç yazı bulunmaktadır. M.Ö. 13. yüzyıla tarihlenen, Tebai'de bulunan bir vazo üzerindeki yazı gerçekten heyecan vericidir (Şekil 17). Miken döneminden itibaren Avrupa'da kaligrafi sanatı gelişmiş ve çeşitli kaligrafi gelenekleri oluşmuştur.

Hristiyanlık öncesi sanat geleneğinin ve Hristiyanlık estetiğinin birleştiği noktada, yerel unsurlar arasında kaligrafinin özel biçimleri gelişmiştir. Keltlerin hayvan biçimli motiflerinin, Erken Orta Çağ'da İrlanda el yazmalarındaki işaretler ve dekoratif şekillerin ya da kuzey İtalya ve Almanya'daki Orta Çağ el yazmalarındaki süslemelerin Hristiyan süsleme geleneğiyle birleşimi, kendine özgü estetik değerleri bakımından eşsizdir. İşaret kaligrafisi geleneği günümüzde hâlâ devam etmektedir; modern yazı tasarımı ise Pagan-Hristiyan süsleme estetiğinin tarihsel gücünden bugün de yararlanmaktadır.

Şekil 17. M.Ö. 13. yüzyıldan kalma, Tebai'de bulunan bir vazo üzerinde Linear B ile yazılmış kaligrafi (Haarmann 1995).

Yazma sanatının tarihi, parşömen ya da kâğıt gibi yazı gereçlerinin özellikle kaligrafik yazı denemeleri için elverişli olduğunu gösterir. Öte yandan Miken vazo resimleri, kaligrafik metin dizilerinin ve resimlerin daha katı malzemelerin yüzeyine de uygulanabileceğine dair başarılı örnekler sunar. Arap hat sanatı, Avrupa kültür tarihine kadar yayılan izlerini İspanya'daki Gırnata Emirliği'nin sarayında ve başka eserlerinde yer alan sütun başlıkları ve seramik çinileri gibi kalıcı materyaller üzerinde bırakmıştır. Arabistan'da hat sanatının, İslamiyet'in yayılmasından uzun zaman öncesinde başladığı bilinmektedir. M.Ö. 8. yüzyıldan M.S. 1. yüzyıla kadarki zaman diliminde ortaya çıkan, güney Arabistan'a ait ve estetik açıdan mükemmel yazım tarzlarına sahip binlerce yazıt mevcuttur. En verimli ve üretken yazıların Saba dilinde olması nedeniyle bazı araştırmacılar Sabacanın Orta Doğu'daki en estetik yazı türü olduğu düşüncesini savunmaktadır.

5. ALFABENİN GALİBİYETİ: SİNA ALFABESİNDEN LATİN ALFABESİNE

Alfabe, üç önemli yazı kültürünün etki gösterdiği Yakın Doğu'da, canlı kültürel etkileşimlerin olduğu bir temas alanında ilk kez ortaya çıkmıştı. Kuzeyde Suriye'den güneyde Sina Çölü'ne kadar uzanan ve Batı Ürdün'ü de kapsayan bu bölge, kuzey-güney ve batı-doğu yönlerinde uzak mesafe ticaret yollarının bir kesişimi olarak önemli role sahip, kadim ve köklü bir kültür ortamıydı. Kültürel eğilimlerin uzun mesafeli etkisi de burada her yönden hissedilmekteydi.

M.Ö. 2000'lerde bu temas noktasında bazı yazı sistemleri etkin biçimde kullanılırken, kimi yazı türleri de yalnızca biliniyor ama kullanılmıyordu. Babil çivi yazısının resim-hece yazısı türü, Mısır yazısının resim-satır yazısı türleri (hiyeroglif, hiyeratik), heceli Biblos yazısı ve Antik Ege hece yazısı türleri (resim-hece yazısı Linear A ve Linear B, heceli Kıbrıs-Minos, Levanto-Minos ve Kıbrıs hece yazısı) bunlar arasında yer alıyordu. Söz konusu yazı sistemleri, yazma ilkeleri ve işaret biçimleri (veya her ikisi) yoluyla en eski alfabelerin ortaya çıkma ve gelişim sürecine etki gösterirken, aynı dönemde Luvice dilinde yazılan Anadolu hiyerogliflerinin bu gelişim üzerinde fark edilecek derecede bir katkısı olmamıştır.

Düzen açısından bakıldığında, alfabetik yazma biçimini diğer yazı çeşitlerinden ayıran en önemli ilkelerin temeli, bölgenin daha eski fonografik yazılarına dayanmaktadır. Mısır satır yazısı, "Mısır alfabesi" olarak konuşma diline yerleşen sınıflandırmaya ait tek ünsüz işaretleri (bkz. Şekil 12) içerir. Tek ünsüz işaretler bağımsız bir sistem olmamalarına rağmen iki ve daha fazla ünsüz işaretin de dâhil olduğu, satırlı yazım biçimine bağlıydı.

Alfabe, kendi gelişimini etkileyen tarihi yazı türleriyle pek çok dizilim ilkesini paylaşır. Tek ünsüz işaretlerin yazımında

geçerli olan ve alfabenin belirleyici dizilim ilkesi olan “ses ve işaretler arasında birebir karşılıklık,” yazı tarihinde ilk kez Mısır tek ünsüz işaretlerinde uygulanmıştır. Bununla birlikte, çivi yazısından da bilinen bu ilkede ünlü harflerin yazımında hece kökleri olarak (ünsüz içermeyen) bazı işaretler kullanılır. Kıbrıs yazı sistemleri ise, diğer çağdaş yazıların kendilerine özgü logografik unsurları (determinatif işaretlerin ve logogramların kullanımı) olmadan, tamamen fonografik yazım türüne dayalı olma özelliğini alfabeye paylaşır.

Yakın Doğu’da Alfabe Yazısının Yerel Türleri

Birbirlerinden ithal edilen yazı sistemleri, Suriye ile Sina arasında uzanan kültürel ortamda tanınmakla kalmamış, aynı zamanda buradaki bölgelerde değiştirilip geliştirilmiştir. Bu değişim, M.Ö. 15. yüzyılda dönüştürülen işaretlerin, alfabetik yazıma uygun şekilde ayrı ayrı birer harfi gösterdiği çivi yazısı sayesinde gerçekleşmişti. Dönüştürülmüş bu özel çivi yazısı, Suriye kıyılarındaki Ugarit liman kentinde kullanılmış ve bu yazı “Ugarit alfabesi” olarak adlandırılmıştır (Şekil 18). Eski bir kuzeybatı Sami dili olan Ugaritçeye ait bu metinler, hem geleneksel hece işaretleri kullanan çivi yazısında hem de yerel alfabede yazılıyordu. Ugarit alfabesinin işaretleri şeklen çivi yazısı işaretleri gibi görünmelerine rağmen, bunların doğrudan harf karşılıkları bulunur.

Geleneksel yazı sistemleri, Yakın Doğu’nun kültürel temas bölgesinde alfabenin çeşitleriyle hem rekabet etmiş hem de geleneksel hece yazısına dayanan yeni, yerel yazı sistemleri de ortaya çıkarmıştır. Bunun en canlı örneği de Biblos yazısıdır. Bir yandan, işaretleri Antik Ege hece yazılarına ve tanınmış yerel alfabelerin işaretlerine dayandığından ve diğer yandan da Fenikece dilinde yazılmış en eski yazı sistemi olduğundan, bu hece yazısına özel bir ilgi duyulmaktadır. Fenikece, özellikle Avrupalılar tarafından farklı bir yazı sistemi dolayısıyla bilinmektedir: M.Ö. 2000’li yılların sonlarına doğru Biblos hece yazısının yerini alan Fenike alfabesinden yararlanarak, daha sonraları Yunan alfabesi türetilmiştir.

'a		k	
'i		l	
'u		m	
b		n	
g		s	
d		š	
<u>d</u>		'	
h		g	
w		p	
z		ṣ	
ḥ		q	
ḫ		r	
ṭ		š	
<u>ṭ</u>		t	
y		<u>t</u>	

Şekil 18. Ugarit çivi alfabesi (Healey 1990).

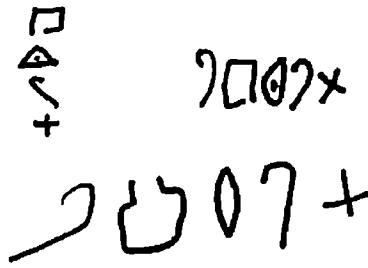
Alfabenin başlangıcına dair tüm sırlar, yoğun araştırmalara rağmen günümüzde hâlâ açıklığa kavuşturulamamıştır. Alfabetik yazımın etkin biçimde uygulanmasını sağlayan tesirlerin kaynakları, coğrafi veya kişisel olarak belirlenememektedir. Yakın Doğu'da alfabetik sistemler farklı zaman dilimlerinde ortaya çıkmıştır. Sina yazısının başlangıcı M.Ö. 1700'lere dayanırken, Ugarit alfabesi M.Ö. 15. yüzyılda ortaya çıkmış ve Fenike alfabesi M.Ö. 11. yüzyılda ilk kez kullanılmıştır. Yerel yazı sistemlerinde işaretlerin ve harf

karşılıklarının dağılımı birbirinden o kadar farklıdır ki, en eski alfabelerin prototipi sayılan Ön (Erken) Sami alfabetini yeniden meydana getirmek artık mümkün değildir. Aynı şekilde tarihte alfabetik yazımı ilk kez deneyen veya tamamen gelişimine ağırlık veren akademisyenler, yazarlar ya da yazmanlar da tespit edilememiştir.

Kültür tarihinin en ünlü kişilikleri ile alfabenin ortaya çıkışı arasında bağlantı kurma çabası, dayanaktan yoksun görüşlerden de mahrum kalmamıştır. Bu yöndeki en cesur girişim, Musa peygamberin Sina yazısını oluşturduğu ve alfabe geleneğinin böylelikle hayata geçirildiği iddiasıdır. Bu iddia farklı gerekçeler sebebiyle bilimsel olarak savunulamamaktadır: Birinci gerekçe, alfabe yazılarının en eski kanıtları M.Ö. 1700'lerden kalmadır ve bu tarih, Musa peygamberin yaşadığı M.Ö. 13. yüzyılın yüzlerce yıl öncesidir. Diğer gerekçe ise, İncil'de Musa peygamberin yeni bir yazı türü ortaya çıkarmış bir "kültür kahramanı" olduğundan hiç bahsedilmemesidir; oysa bir yazı icat etmek gibi özel bir kültürel başarı söz konusu olsaydı mutlaka Eski Ahit'te bunun vurgulanması beklenirdi.

Alfabe yazısını deneyen tarihsel şahsiyetler, hiç şüphesiz Mısır yazı sistemine de aşinaydı. Bir yazıdaki harflerin, bütün sözcüklerin ilk seslerinin kısaltması olduğu akrofonî¹ ilkesi Mısır yazısında bilinirken, çivi yazısı veya Ege yazısında kullanılmamıştır. Akrofonî ve tek ünsüz ilkesinin Mısır modeline göre gösterildiği (kullanıldığı) ve Mısır dışında kalan en eski yazı buluntuları Sina'dan gelmektedir. Serabit el-Khadim yakınlarındaki antik bir turkuaz madeninin yer aldığı taş mermerlerin ve kil kapların üstlerinde bulunan en eski Ön Sinaitik yazıtlar M.Ö. 1700 civarındaki döneme tarihlenmektedir (Şekil 19). Bu yazıtlar, 23 işaretten oluşmaktadır ve Batı Sami dilinde yazılmıştır. Ön Sinaitik yazıya ait bazı işaretler Mısır dilinin işaret hazinesiyle paralel özellikler gösterir. Böylelikle Sinaitik dillerin Mısır işaretlerinden türetildiği kolayca anlaşılabılır. Diğer işaretler ise farklı kaynaklardan çıkmıştır.

1 Akrofonî: İlk hecenin vurgulanarak telaffuz edilmesi. (ç.n.)

Şekil 19. M.Ö. 1700 civarında kalma, Serabit el-Khadim'de bulunan
Ön Sinaitik yazılı yazıtlar (Healey 1990).

Benzer yazma stiline sahip başka yazıtların parçaları da Filistin'de, tam olarak Shechem, Gezer ve Lakiş'te bulunmuştur. Bu yazıtların dili, eski Batı Sami'nin bir çeşidi olan Ön Kenan dilidir. O zamanların erken alfabe yazılarının büyük kültür merkezleri dışında ortaya çıkması ve başlangıçta kültürel açıdan fazla önem arz etmeyen dil biçimlerinin yazımında kullanılması, geleneksel kültür dillerinden hiçbirinin kendi yazı sistemleriyle, Sina ve Filistin'deki yerel yazma süreçlerinin şekillenmesinde yeterli etkiye sahip olmadığı bir dönemin yaşandığına işaret eder.

Sina'daki en eski yazıtlarda alfabe yazısı bulunmaktadır. İşaretler, sesbirimlerini gösterir fakat yalnızca ünsüz harfler yazılır, ünlü harfler yazıda kullanılmaz. Mısır hiyeroglifleri ve çivi yazısıyla kıyaslandığında alfabe yazısının sadeleştirilmiş olduğu görülür, zira alfabe yazısında kısıtlı sayıda fonografik işaret bulunur, logogram yer almaz. Mısır yazısında yüzlerce logogram ve çok sayıda fonografik işaret (tek ünsüz, çift ünsüz, üç ünsüz belirten işaretler) kullanılırken, alfabeye geçildiğinde işaretlerin sayısı aniden büyük ölçüde azalmıştır. Alfabe yazısı, yazılan alandan da tasarruf sağladığından, son derece gelecek vadeden bir yazı çeşidi olmuştur.

Sina yazısının işaretleri akrofoni ilkesi denen belirli bir dizilim ilkesine dayanır. Burada somut bir nesnenin resmi, bir sonraki harfin biçimine göre stil verilerek sadeleştirilir ve bu işaret, Sami dilinde nesnenin işaretlemesinde kullanılan kelimenin ilk ünsüz harfini sembolize eder. Akrofoni

ilkesine göre işaret seçiminde, harf işaretleri orijinal simgesel anlam içeriğini kaybeder. Fonetik karşılığın değerinin düşürülmesi, anlamsal motivasyonun azalması süreciyle eş anlamlıdır.

Ancak diğer işaretler akrofoni ilkesine göre açıklanamaz. İşaretler seçiminin, yerel kültürde tanınmış ve sade bir harf yazısının yazı materyali olarak etkin şekilde kullanılabilen belirli sembollere dayanması oldukça muhtemeldir. Özellikle çizgisel özelliğe sahip semboller bunun için uygundu. Yazı mucitleri, kendi kültür çevrelerinde tanınan çizgisel işaretlerin gücünü, yeni alfabe yazısı teknolojisini inşa etmek amacıyla "görsel unsurlar bulup çıkardıkları bir taş ocağı" gibi kullanmışlardı. Bu "taş ocağı ilkesinin [*Steinbruchprinzip*] etkisi, Biblos yazısının ve Antik Ege yazılarının işaretlerinin paralellik gösterdiği en eski alfabelerin harflerinde görülür (Şekil 20).

Bu işaret seçiminde, daha eski bir yazı sisteminin unsuru olarak bir işaretin fonetik biçiminin mutlaka belirleyici olmadığı; bunun aksine diğer işaretlerle açık bir zıtlık ortaya koyacak şekilde yazı biçiminin ayırt edici özelliklerinin olduğu hesaba katılabilir. Böylelikle Sami dilindeki deyimlerle ilişkilendirilemeyen işaretler de harf listesine yerleşmiştir. Bundan dolayı, bu tür işaretlerin ve *he*, *het*, *tet* ve *çade* gibi harflerin, Sami dilinde ismi bulunmuyordu. Bu noktada belirli çizgisel işaret biçimlerinin, akrofoni ilkesine göre fonetik tanımlarını sınırlandıran, ikincil açıklamalar kullanılarak Sami dilindeki sözcüklerle ilişkilendirildiği düşünülmektedir.

Aşağıdaki tabloda gösterilen yeni sistem oluşumunda, daha eski işaretlerin bozulup değişik şekillerde kullanıldığı görülür; farklı bölgelerdeki yazı oluşumlarında bu sürecin benzerleri yaşanmıştır. Örneğin, Meroitik dilinde yeni bir yazı sistemi oluşturmak için, Nübye'de Mısır hiyerogliflerindeki ve demotik yazıdaki işaretler çarpıtılarak yeni işlevlerle kullanılıyordu. Kıpti alfabesi, güney ve doğu Slav dillerinin yazıldığı Kiril alfabesindeki Yunanca kökenli ve demotik işaretlerden oluşur; Yunanca işaretler, bazı İbrani- ce işaretlerin yanı sıra Gnostik-Yunan "büyük sembolleri" ile birleştirilmiştir.

Antik Avrupa Yazısı	Linear A	Biblos Yazısı	Eski Fenike Yazısı	Fenikecedeki Fonetik Değeri	Yeni'den Oluşturulan İsim	İsmi'nin Tahmini Kaynağı	
			𐤀	ʾ	ʾālep	ʾelep	"öklüz"
	𐀀		𐤁	b	bēt	bajit	"ev"
𐀁	1		𐤂	g	gūmel	gāmāl	"deve"
𐀂	𐀃		𐤃	d	dālet	delet	"kapı"
𐀄	𐀅	𐀆	𐤄	h	hē	?	
𐀇	𐀈	𐀉	𐤅	w	wāw	wāw	"çivi"
			𐤆	z	zajin	zajin	"silah"
𐀊	𐀋		𐤇	h	hēt	?	
⊕	⊕		𐤈	l	lēt	?	
	𐀌	𐀍	𐤉	j	jōd	jād	"el"
			𐤊	k	kāp	kap	"avuç"
	𐀎	𐀏	𐤋	l	lāmed	lāmad	"üvendere"
			𐤌	m	mēm	majim	"su"
			𐤍	n	nūn	?nūn	"balık"
𐀐		𐀑	𐤎	s	sāmek	?sāmak	"destek unsuru"
		𐀒	𐤏	ʿ	ʿajin	ʿajin	"göz"
			𐤐	p	pē	pe	"ağız"
𐀓			𐤑	q	qādē	?	
⊕	𐀔		𐤒	q	qōp	qōp	"maymun"
		𐀕	𐤓	r	rēt	rēt	"baş"
𐀖	𐀗	𐀘	𐤔	š, ś	šin	šin	"diş"
+		+	𐤕	t	tāw	tāw	"işaret"

Şekil 20. Antik Ege, Biblos ve Eski Fenike yazı işaretleri arasındaki benzerlikler (Haarmann 1994).

Alfabe kullanımının işlevleri, henüz erken aşamalarındayken sosyal kollara ayrılmıştır. En eski Ön Sinaitik yazıtlar, kült objeleri (örneğin kumtaşı sfenksi²) üzerinde bulunur. Tanrıların isimleri ve sembollerinin yazılı olarak gösterilmesi de özel bir anlam taşır.

2 Sfenks: Antik Mısır'da aslan vücuduna sahip, insanı başlı bir mitolojik yaratık ve onu betimleyen heykel. (ç.n.)

Sina kültürüne dayanan daha uzun yazıtların anlam içeriği, metinler kelime kelime deşifre edilmesine rağmen hâlâ çözülememiştir. Bununla birlikte, bu yazıtlara dinî konuların hâkim olduğu görülmektedir. Filistin'deki Ön Kenan dilindeki yazıtların içeriğinde de aynı durum söz konusudur. Daha fazla işaret sayısına sahip, daha eski bir türeviyle ve de daha az işaret sayısına sahip, daha yeni bir türeviyle bilinen Ugarit çivi alfabesiyle verilmiş eserler, destansı eserleri, dilsel ritüel kalıplarını ve idari belgeleri kapsar.

Ugarit çivi alfabesinin, harf işaretlerinin her birini farklı sıraya uyarlayan iki abecesi (alfabesi) nesilden nesle geçmiştir. Daha sonraki zamanlarda Fenike ve İbrani alfabelerinde (yani; *alef*,³ b, g, d ...) meydana çıktığı şekilde, ünsüz harflerin eski Sami dilindeki sıralamasına, 27 ana işarete sahip Ugarit abecesinde rastlanır. Bunun aksine Bet Shemesh alfabesindeki (29 ana işarete sahip) işaretlerin sırası, Güney Arap alfabelerinininkiyle (h, l, h, m ...) aynıdır. Bu yazı çeşidinin günümüze kadar bilinen en eski işaretleri Ugarit alfabesinde mevcuttur. Sina'daki yazıtlardan, aslında alfabetik yazım biçimlerinin daha eski olduğu anlaşılmaktadır. Ugarit alfabesindeki harflerin isimleri ise günümüze ulaşmamıştır.

Bet Shemesh abecesinin harf sıralaması, alfabe yazılarının, Güney Arapçası kolundaki Ugaritçe-Filistince ilişkisi kadar eski olduğunu kanıtlamaktadır. Köken olarak Akabe Körfezi kenarındaki Babil ve Eylat'tan gelen, M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla ait metinlerdeki yazı biçimleri, Ön Kenan ve Eski Güney Arap yazıları arasındaki tarihsel ve tipolojik ilişkilere dikkat çekmektedir. Güney Arapçasının yazı kültürlerinden Saba ve Etiyopya yazıları, en önemli temsilcilerdir.

En eski belgelerde yazının hangi yöne yazıldığı henüz tespit edilememiştir. Sina yazıtlarında hem sağdan sola hem de soldan sağa doğru yazılan biçimlere rastlanır; buna ek olarak bazı yazıtlar dikey biçimde, yukarıdan aşağıya doğru da yazılmıştır. Ugarit'e ait metinler ise büyük çoğunlukla soldan sağa doğrudur (klasik Yunan metinleri de böyledir) fakat bazıları sağdan sola doğru yazılmıştır. M.Ö. 500 yılı öncesindeki zamanlardan kalma en eski Güney Arapça me-

3 İbrani alfabesinin ilk harfi. (ç.n.)

tinlerde, Arkaik dönem Yunan yazı geleneğinde de *Boustrophedon* (tarlayı süren bir öküzün uçlara vardıkça dönerek bir sağdan bir soldan ilerlemesi) diye bilinen bir yazı stili bulunur. Bu stilde, yazının yönü satırdan satıra değişir, bu şekilde ilk satır soldan sağa ve sağdan sola başlayabilirken, ikincisi ilkinin tam tersi yöndedir. Sağdan sola doğru yazma geleneği ise klasik Fenike alfabesinin gelişmesiyle, M.Ö. 2. yüzyıl sonlarında Sami diline yerleşmiştir.

Fenike Alfabeti

Antik Çağ'ın en önemli kültür dillerinden biri olan Sami dili Fenikece, yazılı dilinin ilk aşamalarında üç farklı yazı sistemiyle yazılıyordu: Birincisi, Biblos hece yazısı; ikincisi, Ugarit çivi alfabesi (Lübnan'da yer alan Sarepta'ya ait metinler); üçüncüsü ise, dünya çapında "Fenike yazısı" olarak tanınan ve tıpkı Biblos yazısı gibi, klasik biçimi liman kenti Biblos'ta geliştirilmiş, 22 harf işareti içeren alfabe çeşidiydi. Alfabe yazısının güçlendirilmesi ve yayılması konusunda bu bölge büyük bir rol oynamıştır. Ugarit'in "denizden gelen kavimler" tarafından istilaya uğramasından sonra (M.Ö. 1200 civarı), bu üç yazı sistemi içinde Fenike alfabesi, Akdeniz kıyı bölgelerinde en önemli yazı çeşidi hâline gelmiştir.

Fenike yazısının erken gelişim sürecinin, M.Ö. 2000'lerin ortalarına dek izi sürülebilmektedir. Fakat başlangıç döneminden geriye günümüzde yalnızca birkaç yazıt kalmıştır. Bu yazı, klasik biçimi olarak M.Ö. 1050 yılı civarında, Biblos Kralı Ahiram'ın lahit yazıtında görülmüştür. Fenike yazısının gelişim süreci, M.Ö. 2. yüzyıl ila 1. yüzyılın başlangıcı arasında, Yakın Doğu'da ve tüm Akdeniz çevresindeki çeşitli Fenike yerleşim bölgelerinde çok sayıda yazı uyarlamasının çıkış noktasını göstermektedir. Fenike yazısı pek çok değişime uğrayarak farklı stillerde yazılmıştır. Bu yazının bölgesel türevlerinden biri de Kartaca türüdür. Kartaca dili, Eski Fenike yazısının bir devamı olan daha genç Kartaca türevinin Yakın Doğu'da çok daha eski atasının bulunmasıyla, daha yeni bir dil olarak Eski Fenikeceyle yakın bir ilişkiye sahiptir. Fenike yazısının daha geç dönemdeki gelişmeleri, eğik yazı türevleri de içerir.

Kuzeyde Anadolu'dan, batıda Sardinya'ya, doğuda Mezopotamya'dan güneyde Filistin'e kadar birçok bölgede Fenikece yazılı belgeler bulunmuştur. Kıbrıs ve Girit'te ortaya çıkan Fenike yazıtları da zamanımıza kadar ulaşmıştır. M.Ö. 1. yüzyıl ortalarından itibaren Batı Akdeniz, Kartaca donanmasının siyasi kontrolü altında olduğundan, Kuzey Afrika, Güney İspanya, Balear Adaları, Sicilya ve Malta'daki yazıtlarda Fenike yazısının Kartaca türevine rastlanır. Yazı buluntularının coğrafi olarak böylesine uzak mesafelere yayılması, Fenikeliler ve Kartacalıların kurduğu kültürlerarası temas ağının genişliğinin bariz bir kanıtıdır.

Fenike alfabesinin, Akdeniz halkları tarafından kolayca ve istekle kabul görmesi, bu yeni teknolojinin itibarından kaynaklanıyordu. Bu sebeple, Akdeniz bölgesinde alfabe uyarlamalarının erken aşaması, şiddet politikası olmaksızın kültürel aktarımın iyi bir örneğidir. Bu açıdan Fenikelilerin o zamanki kültürlerarası temasları ve yazılarının ihracatı, daha ileri dönemde Latin alfabesinin Roma İmparatorluğu eyaletlerinde yayılma eğilimine veya 16. yüzyıldan itibaren Avrupalıların Afrika, Amerika ve Asya'daki sömürgeci yayılma politikası çerçevesinde Latin alfabesinin (ve egemenlerinin dilinin) zorla dayatılarak ihraç edilmesine kıyasla farklılık gösterir.

Fenike Yazısının Avrupa'yla İlişkileri

Fenikelilerin Doğu Akdeniz'deki ticari bağlantılarının yoğunluğu, salt Kıbrıs, Girit ve Ege Adaları gibi önemli merkezlerle coğrafi yakınlıklarından kaynaklanmıyordu; asıl nedeni Fenikeli tüccarların, Minosluların açtığı ve Mikenlerin de sıklıkla kullandığı gemi rotalarını dolaşmaları ve bu uygarlığın çöküşünden sonra bölgedeki ticari tekeli kendi himayeleri altına almalarıydı. Fenikeliler, M.Ö. 2000'lerin sonlarında Kıbrıs ve Girit'le yakın ilişki hâlindeydi. Fenike yazısının Girit'te kullanılması, en erken M.Ö. 10. yüzyıl sonlarına kadar uzanmaktadır. Adadaki en eski Fenike yazıtı bu döneme tarihlenir. En erken dönemden kalma yazılı buluntulardan, Fenike yazısının Avrupa'daki en eski uyarlamasının, Girit kültür çevresinde gerçekleşmiş olabileceği anlaşılr.

Geleneksel yoruma göre Ege çevresinde Fenike yazısının benimsenmesi, Yunanların özel bir kültür keşfi olarak algılanmıştır. Ancak o zamanki kültürlerarası temasların aslı, zannedildiğinden çok daha karmaşıktır. Yüzyıllar boyunca malların takasında yazıyı pek kullanmadan ticaretle uğraşan Yunanların, yazıya bu dönemde neden ihtiyaç duyduklarını sorgulamak gerekir. Buna ek olarak, Yunan dilinde alfabe yazısıyla kayda geçirilmiş en eski belgeler, satış sözleşmeleri, ürün envanter listeleri veya ticari mahiyetteki diğer metinler değil, daha ziyade mezar ve ithaf yazıtları ile epik şiirlerdir. Yazının erken dönemde Yunanca fonetik unsurlarına uyarlanması, o zamanki ticaret bağlantılarının ekonomik şartlarından yola çıkılarak açıklanamamaktadır.

Doğrusu, Girit'te yazının kullanımını destekleyen kültürel bir eğilim vardı. M.Ö. 11. yüzyılda Ada'daki Dor istilasının sonucu olarak, Minos-Miken karma kültürünün tamamen ortadan kalktığına dair daha eski görüş anlayışların aksine yeni arkeolojik buluntular, (Minosların soyundan gelen) Eteokretlerin,⁴ Miken Yunanlarının ve Dor göçmenlerin taşıyıcısı olduğu Yunan-Minos kültürel bileşiminin Girit'te geliştiğine dikkat çekmektedir. Alfabe öncesi dönemin (Linear A ve B yazıları) kültürel hatırası Girit'te hâlâ canlı tutuluyordu ve Kıbrıs'taki Yunanların dillerini yazıya geçirmek için Kıbrıs hece yazılarından birini kullandığı biliniyordu. Miken uygarlığının çöküşünün ardından Yunanların "karanlık çağa" girdiğine dair, Girit'le ilişkisi bulunmayan ve Kıbrıs'taki Yunan kültür çevresinde geçerliliği olmayan bir yargıdan geleneksel olarak söz edilmektedir. Girit gibi çok kültürlü bir ortamda, o zamanların en modern teknolojisi olan Fenike alfabesinin temelden değişim yaratması normaldi. Yeni yazıya ait en eski yazılar Yunanca olmayan Eteokret dilinde yazıldığından, M.Ö. 10. ve en geç 9. yüzyılda ortaya çıktığı tespit edilebilen alfabenin Girit'teki en eski versiyonu için yapılan çalışmalara Eteokretler ve Yunanlar da şüphesiz katkı sağlamıştır. İlk tam (hem ünsüzleri hem de ünlüleri gösteren harflere sahip) alfabenin oluşturulması, daha sonraları bu başarıyı tek taraflı olarak kendilerine mal eden Yunanların değil, Girit'in bu karışık kültürel ortamının temsilcilerinin icraatıdır.

4 Eteokretler: Sözcük anlamıyla, gerçek Giritliler, Girit yerlileri. (ç.n.)

Diğer Ege Adaları'nda da bu yeni Fenike yazısının denemiş olması muhtemeldir. En büyük dönüm noktasının yaşandığı Girit'te, ünlü harflerin de gösterildiği tam alfabe yazısının en eski kanıtlarına da rastlanmıştır. Ayrıca, Yunan dünyasından başka hiçbir yerde bulunmayan, Fenikecedeki "yod"⁵ un ilkel yazımı da nesilden nesle aktarılmıştır. Fenike ünsüz alfabesine ünlü seslerin eklenmesi yazının daha da ilerlemesi anlamına geliyordu. Bu ilerleme, alfabenin Fenikece ile fonetik yapıları çok farklı olan dillere uyarlanmasıyla ortaya çıkacak bazı sorunlara alternatif bir çözüm olmuştu (Şekil 21).

Fenikeceye ait fakat Eteokretçede ve Yunancada bulunmayan belirli sesler için ayrılmış harfler artık yerini ünlü harflere bırakmıştır. Böylece belirli ünsüzler ve yarı ünsüzler, Yunanca ünlü harflere, yani *alef*, *alfa'*ya; *he*, *epsilon'*a; *heta*, *eta'*ya; *yod*, *iota'*ya ve *ayin*, *omikron'*a dönüşmüştür. Ne Fenike yazısında ne de Yakın Doğu'daki farklı herhangi bir yazı çeşidinde örnekleri bulunan, *fi*, *hi*, *psi* harfleri de Eteokret-Yunan alfabesinin yenilikleri arasındaydı. Bu işaretler, yukarıda değindiğimiz "taş ocağı ilkesine" göre Antik Girit linear yazı sisteminin repertuarından seçilmiş ve harflere dâhil edilmişti.

Girit'in çok kültürlü ortamının öncülük ettiği alfabe yazısı, Yunan yazısının yenilikçi teknolojisi olarak dünyaca tanınmıştır. Yunan yazısıyla birlikte başlatılan Eteokret alfabe yazısı geleneği, mekânsal olarak Girit'le ve zamansal olarak da birkaç yüzyılla sınırlı kalmıştır. Eteokret diline ait son kanıtlar, M.Ö. 3. yüzyıldan kalmaz ve doğu Girit'e aittir. Bu dil daha sonraları yok olmuştur.

Girit'te kusursuzlaştırılan tam alfabe, Akdeniz bölgesinde ve dışında bir kültür ihracatı başarısı olarak, Yunancaya olan çağrışımıyla öne çıkmaktadır. Bundan sonra Eğriboz Adası'ndaki Halkis ticaret merkeziyle aralarındaki hareketli bağlantılar sayesinde kendi yazı versiyonlarını uyarlayarak, yeni yazma teknolojisini kullanan ve Yunan olmayan ilk millet, muhtemelen Etrüsklerdir. Yazı, M.Ö. 7. yüzyıl sonlarına doğru Etrüskler aracılığıyla Latinlere ulaşır. Bu

5 Yod: Fenike alfabesinde "y" harfi. (ç.n.)

küçük İtalic halk⁶, alfabeyi Roma eyaletlerinin iki kültür-
lü ortamında öğrenir. Latinlerin soyundan gelen Romalılar,
yüzyıllar içinde yazı da dâhil olmak üzere pek çok kültürel
kazanımı bütün Avrupa'ya ve dünyaya taşırlar.

ESKİ FENİKE ALFABESİ	7. yy.		8. yy.		6. yy.		5. yy.		KLASİK YAZIM		Modern Şekli	Harflerin İsimleri	
	Fonetik Değeri	Rakamsal Değeri	Thera Adası	Fonetik Değeri	403 öncesi Alfabe	Alfabet	Fonetik Değeri	Lakoniik Alfabe	Fonetik Değeri	Rakamsal Değeri	Yunan Alfabeyle	Latin Alfabeyle	Yunan Alfabeyle
Α	1	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	Α	1	A	alpha	ἄλφα
Β	2	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	Β	2	B	bēta	βῆτα
Γ	3	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	Γ	3	Γ	gamma	γάμμα
Δ	4	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	Δ	4	Δ	dēta	δέλτα
Ε	5	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	Ε	5	E	epsilon	ἐπίτα
Υ	6			Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	Υ	6		(digamma)	
Ζ	7	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	Ζ	7	Z	zēta	ζῆτα
Η	8	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	Η	8	H	ēta	ἦτα
Θ	9	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	Θ	9	Θ	thēta	θῆτα
Ι	10	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	Ι	10	I	iōta	ῖτα
Κ	20	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	Κ	20	K	kappa	κάππα
Λ	30	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	Λ	30	Λ	lambda	λάμβδα
Μ	40	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	Μ	40	M	mū	μῦ

6 İtalic halklar: Hint-Avrupa dili konuşan, M.Ö. 2000'li yıllarda İtalya'ya göç etmiş kavimler. (ç.n.)

𐤇	n	50	𐤍𐤍	n	𐤍𐤍	n	50	N	nü	nü	νῦ
𐤈	s	60		𐤍𐤍	ks	ks	60	Ξ	ksī	ksī	ξῖ
𐤉	o	70	OC	o	o	o	70	O	omikron	omikron	ὀμικρον
𐤊	p	80	(Γ)	p	p	p	80	Π	pī	pī	πῖ
𐤋	š	90	M	s			900		(šādhe)	(šādhe)	
𐤌	q	100	ΦΦ	q	q	q	90		(qoppa)	(qoppa)	ῥῶ
𐤍	r	200	PPR	r	PPR	r	100	P	rhō	rhō	ῥῶ
𐤎	š	300		s	𐤍𐤍	s	200	Σ	sigma	sigma	σῖγμα
𐤏	r	400	T-Y	r	T	r	300	T	tau	tau	ταῦ
𐤐	w		YV	u, ü	YV	u	400	Υ	upsilon	upsilon	ὕψιλον
				ph	Φ	ph	500	Φ	phī	phī	φῖ
				kh	X	kh	600	X	khī	khī	χῖ
				ps	𐤍𐤍	ps	700	Ψ	psī	psī	ψῖ
				ō	Ω	ō	800	Ω	ōmege	ōmege	ὦμεγα

Şekil 21. Yunan alfabesinin Fenike alfabesiyle kökensel ilişkisi (Haarmann 1992).

Büyük güç hâline geldikleri dönemin kibirli Romalıları, bu teknolojinin kendilerine Etrüskler tarafından aktarıldığını hatırlamak istememişti. Sonuçta kendisi üstün olmak isteyen biri, hocasını hiç saygıyla yâd eder miydi? Ancak Romalıların yazılı dili başlangıçta, Etrüsk atalarının kültürel başarılarının gölgesinde kalmıştı. Etrüskler, bilginlikleri ve yüksek eğitim seviyeleri nedeniyle modern arkeologlar tarafından “kitap halkı” olarak adlandırılır. M.Ö. 3. yüzyıl öncesi dönemden kalan yalnızca dokuz Latince yazıta karşılık, binlerce Etrüskçe yazılı belge günümüze ulaşmıştır.

Fenikelilerin ve Kartacalıların, İber Yarımadası’ndaki Roma öncesi halklarla doğrudan temasları sayesinde “yazı ihracatı” oraya kadar uzanmıştı. M.Ö. 4. yüzyıl sonundan itibaren yazıtlarda belgelenen İber yazısının, Fenike prototipiyle doğrudan bağı bulunmaktadır. Buna ilaveten, Yunan kolonisinin (*emporion*) kent yaşayışına örnek teşkil ettiği kuzeydoğudaki bölgelerden etkiler de burada görülmektedir. İber yazısında belirli ünsüz işaretlerin ünlü fonetik değerleriyle ilişkilendirilmesiyle, Yunan yazma biçiminin etkisinden söz edilir ve Yunan alfabesinden alınma bir dizilim fark edilir.

İber yazısının bir özelliği de ek hece işaretlerinin sayısıdır. Bu hece işaretlerinde, bilinmeyen bir kökeni olan eski bir kültürel katmandan veya yerel bir yenilikten söz edilip edilemeyeceği hâlen açıklığa kavuşturulamamıştır. Ancak tarihsel süreç açısından bakıldığında bu durum, daha eski bir yazı olan hece yazısına geri dönüldüğü anlamına gelmektedir. Yakın zamanda İber yazısındaki hece işaretlerinin kökeni tespit edilmeye çalışılmıştır. İber hece işaretleri, Kıbrıs hece yazısının işaretlerine benzemektedir. Bu yazı sistemi bilgisi, Fenikelilerle beraber Akdeniz ticaretinde ortak iktisadi teşebbüslere katılan Kıbrıslı denizciler ve tüccarlar yoluyla Akdeniz’in batısına kadar ulaşabilmiştir.

Güney (Bastulo-Turdetan) ve Kuzey (İberya) olarak iki çeşide ayrılan İber yazısı, yalnızca İberceyi değil, aynı zamanda İber kültüründe asimile edilmiş Keltlerin dili olan,

İber Yarımadası'nda yaygın Keltiberceyi yazmak için kullanılıyordu. Güneyden ulaşan yazıtlar sağdan sola (Fenike ve Kartaca dilleri gibi), kuzeydekiler ise soldan sağa doğru yazılmıştır. Yunanca metinler, M.Ö. 7. yüzyıldan beri soldan sağa doğru yazıldığından, bu kesimde Yunan etkisi kendini göstermektedir.

Fenike Yazısının Yakın Doğu'daki İlişkileri

Fenike yazısının kültürel aktarımı sadece deniz yolu üzerinden Batı'ya geçmemiş, aynı zamanda iç kesimlerde de kendini geliştirmişti. Güneyde -M.Ö. 7. ila 5. yüzyıllarda etnik anlamda Yahudiliğin ilk geliştiği- İbraniler ve doğuda Aramiler, Fenikelilerin kendileri gibi Sami dili konuşan komşuları olarak Fenike yazısını benimseyip kendi dillerine uyarlamıştı (Şekil 22). Ayrıca Moablar da Fenike yazısını kullanıyordu. Fakat günümüze buna yazılı kanıt olarak yalnızca M.Ö. 9. yüzyıldan kalma Kral Meşa'nın steli ulaşmıştır.

İbraniler arasında M.Ö. 5. yüzyıla kadar Eski İbrani yazısı hâkimdi. Aralarında Kudüs'ten (M.Ö. 700 civarı) Siloam yazıtının da bulunduğu birçok Eski İbranice yazıt, M.Ö. 8. ve 7. yüzyıla dayanmaktadır. Samiriler de o zamanlar kendi dillerini yazmak için, Yehova kültürünün bölgeye özgü biçimi ile Arami yazısının bir türevi olan Eski İbrani yazısını kullanmaya başlamıştı. Eski İbrani yazısı, sonraki yüzyıllarda da varlığını sürdürmüş ancak bu yazının kullanımı, madeni para üzerinde yer almakla sınırlı kalmıştır (M.Ö. 2. yüzyıl ile M.S. 1. ve 2. yüzyıllar). Kumran⁷ İncil metinlerinde Eski İbrani yazısının eski bir işlevi de, kare yazıyla metnin geri kalanından görsel olarak net biçimde ayırt edilen "Tanrı Yehova"nın yazımıdır.

7 Eseniler olarak da bilinen, kapalı bir Yahudi topluluğu. (e.n.)

Fonetik Değer	Eski Fenike Yazısı	Moab Yazısı	Eski İbrani Yazısı (MÖ. 6. yy.)	Eski Arami Yazısı	Geç Dönem Arami Yazısı (Papyrus)	Palmyra Arami Yazısı	Nabati Arami Yazısı	İbranice Kure Yazı
a	𐤀	𐤁	א	𐤁	𐤁	𐤁	𐤁	א
b	𐤂	𐤃	ב	𐤂	𐤂	𐤂	𐤂	ב
g	𐤄	𐤅	ג	𐤄	𐤄	𐤄	𐤄	ג
d	𐤆	𐤇	ד	𐤆	𐤆	𐤆	𐤆	ד
h	𐤈	𐤉	ה	𐤈	𐤈	𐤈	𐤈	ה
w	𐤊	𐤋	ו	𐤊	𐤊	𐤊	𐤊	ו
z	𐤌	𐤍	ז	𐤌	𐤌	𐤌	𐤌	ז
b	𐤎	𐤏	ב	𐤎	𐤎	𐤎	𐤎	ב
t	𐤐	𐤑	ט	𐤐	𐤐	𐤐	𐤐	ט
y	𐤒	𐤓	י	𐤒	𐤒	𐤒	𐤒	י
k	𐤔	𐤕	כ	𐤔	𐤔	𐤔	𐤔	כ
l	𐤖	𐤗	ל	𐤖	𐤖	𐤖	𐤖	ל
m	𐤘	𐤙	מ	𐤘	𐤘	𐤘	𐤘	מ
n	𐤚	𐤛	נ	𐤚	𐤚	𐤚	𐤚	נ
s	𐤜	𐤝	ס	𐤜	𐤜	𐤜	𐤜	ס
r	𐤞	𐤟	ר	𐤞	𐤞	𐤞	𐤞	ר
p	𐤠	𐤡	פ	𐤠	𐤠	𐤠	𐤠	פ
q	𐤢	𐤣	ק	𐤢	𐤢	𐤢	𐤢	ק
g	𐤤	𐤥	ג	𐤤	𐤤	𐤤	𐤤	ג
f	𐤦	𐤧	פ	𐤦	𐤦	𐤦	𐤦	פ
t	𐤨	𐤩	ת	𐤨	𐤨	𐤨	𐤨	ת

Şekil 22. Fenike yazısının Yakın Doğu'daki bağlantıları (Healey 1990).

M.Ö. 722 yılında İsrail Kuzey Krallığı'nın işgalinden sonra çok sayıda İbrani, Asurlular tarafından Mezopotamya'nın iç bölgelerine sürülmüştür. Kuzey Yahudiye eyaletinin İbrani soyluları ise M.Ö. 6. yüzyılda Babil'e sürgüne yollanmıştı. İbraniler, Babil sürgünü zamanında Arami dili, yazısı ve edebiyatıyla doğrudan ilişki kurmuşlardı. O zamanların metropolü Babil'deki kültürlerarası etkileşimlerin sonucun-

da, İbraniler Arami alfabesini benimseyerek, alfabenin işaretlerini İbranice kare yazıya özgü biçimde şekillendirmiştir. Eski Ahit'in en eski bölümleri, Eski İbrani alfabesiyle yazıya geçirilmiş olsa da sonraki dönemlerde kare yazı kullanılmıştır. İbrani yazısının seslendiriliş biçiminin yazıda noktalar ve çizgilerle sistematik olarak ifade edilir hâle gelmesi, M.S. 5. yüzyılda Yahudiler için İbranice'nin artık sadece yabancı bir dilden ibaret olduğu zamanda gerçekleştirilmiştir.

İbrani yazısı ve İbranice esasen Yahudiliğin kutsal sembollerine dair görevi olan Yahudiler tarafından kullanılıyordu, ancak bu dine inananlar yalnızca İbranilerle sınırlı kalmamıştır. İbranice, kare yazı ile birlikte M.S. 8. yüzyılda, o zamanlar Yahudilik inancını kabul eden Hazarlar tarafından "dini dil" olarak görülmüştür. Kuzey Kafkasya'da bir Türk halkı olan Hazarların imparatorluğu İpek Yolu'nun kuzeybatı bağlantı yollarını denetim altında tutuyordu. Hazarların tebaasında, o dönemde Kırım Yarımadası'nda yaşayan ve Yahudi inancını yüzyıllardır koruyan Karaylar da vardı. Karaylar, Orta Çağ'da günümüzün Ukrayna ve Litvanya topraklarına göç etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'na kadar, aynı şekilde bir Türk halkı olan Karaylar dillerini İbrani yazısıyla yazmıştır.

Aramice yazılı belgeler, Eski İbrani yazısıyla yazılmış eserlerden sayıca daha fazladır ve konu olarak daha çeşitlidir. Antik Çağ'da yazılan metinlerin büyük bir kısmı, Yakın ve Orta Doğu krallıklarının resmî dilinin Aramice olduğu, M.Ö. 700 ila M.Ö. 200 yılları arasındaki dönemde ortaya çıkmıştır. Daha sonra, Orta Aramice de yazı dili olarak sıklıkla kullanılmış ve çok sayıda yerel dil türevi hâlinde de konuşulmuştur. Ölü Deniz Yazmaları'ndaki (Kumran Metinleri) eserlerin bazıları Orta Aramice yazılmıştır. Geç Aramice döneminde, Filistin ile Mezopotamya arasındaki bölgede Aramicenin yerel lehçelere dayanan altı farklı türevi oluşmuştur. Bu yazılı dil türevlerinden biri olan Filistin'de kullanılan Aramice, kültürel ve çevresel odaklı olarak Yahudi Filistincesi ve Hristiyan Filistincesi şeklinde ayrılmıştır.

Eski Fenikece ve Eski İbranice'nin klasik yazı türevlerinin aksine Aramice yazı, özgün tarihsel hâinden farklı olarak, italik (eğik) bir yazı stili geliştirmişti. Aramice italik yazı, Palmira ve Nabatiye'de anıt yazılarında kullanılırken, farklı yerlerde papirüs ve deri üzerine yazılan metinler için tercih edilmişti. M.Ö. 6. ila M.Ö 3. yüzyıl arasındaki dönemden kalma, ulaşılan en sağlam papirüslerin çoğu Mısır'dan gelmektedir (Hermopolis, Elephantine, Arsham belgeleri).

Eski İbrani ve Arami yazıları, Fenike yazısında bulunmayan özellikler geliştirmişlerdi: Ünsüz harflerin haricinde, bazı ünlü harfler de yazılırdı. Aynı duruma Arami yazısındaki sözcüklerin ortada ve sondaki ünlü harflerinde rastlanır. Diğer yandan Eski İbrani yazısında ünlü harflerin tamamı, yani *o*, *a* ve *e* ünlüleri, *h* ünsüz işaretinin yardımıyla yazılabilmektedir. *W* harfi, *u* harfini yazmak için kullanılır, *y* harfi *i* ünlüsünü belirtirdi. Ancak harf yazımının sesiyle (fonetik) uyumlu hâle getirilmesi ne Eski İbranicede ne de Aramicede tutarlı biçimde gerçekleştirilebiliyordu. Her iki yazı düzeni de sistematik ünlü harflerin işaretlenmesi bakımından, Yunan alfabesinden ayrılmaktadır. Öte yandan Yakın Doğu'da bu görsel teknikle yapılan yazı denemeleri ve Avrupa'da görüldüğü gibi burada da ünlü harflerin dikkate alınması, yazma geleneklerinin önemli derecede ilerlediğini ortaya koymaktadır.

Alfabenin Yayılmasında Kültür Dillerinin ve Temel Yazıların Rolü

Bir yazı sisteminin, belirli bir dil topluluğunun ya da yerel toplumun dar sınırlarının dışına çıkarak farklı kültürlerle aktarılması, yazı teknolojisinin devamlılığı için en başından itibaren önemli bir etmen olmuştur. Belirli bir kültürün temsilcisi olarak yazıyı kullanan kişiler, bir yazı çeşidinin yayılmasından tek başlarına sorumlu değildir, söz konusu yazının yazıldığı farklı diller de o yazının yayılmasına katkı sağlayabilmektedir. Her yazı sisteminin, belirli kültür dille-

riyle yakın ilişki içindeyken o yazının yayılmasına aracılık ettiğine dair tarihte birçok örneğe rastlanmaktadır. Babil çivi yazısı, bu kültür diliyle bağlantılı olarak, Akadcanın görsel anlatımı gibi bir kombinasyon kurmuştur ve bu iki kültür taşıyıcısı, Antik Yakın Doğu'nun birçok bölgesine yayılmıştır.

Çivi yazısının çok sayıda bağlantısı olan Elamca, Hurrice, Hititçe, Urartuca ve Eski Farsça türevlerinin hepsi, temeldeki yazıyla aynı rolü üstlenerek belirli bir modelden türetilmiştir. Bu temel yazı, sayısız çivi yazısı türevleri bulunan Akad yazısıydı. Alfabe öncesi diğer temel yazılar, Kıbrıs hece yazısı ve Linear B yazılarından türeyen, Girit'teki Linear A yazısı, Meroitik yazının geliştirildiği Mısır yazısı ve de Japon hece yazısının işaretlerini, Vietnamca Nom ve Korece Hanja yazı sistemini türeten Çince logogramlardır.

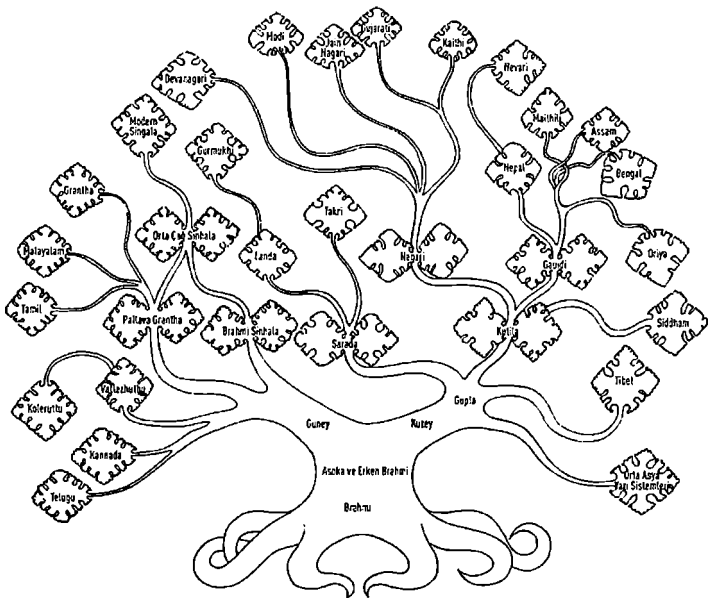
Alfabe yazılarının türetilme potansiyeli, temel yazının birleşik yayılma dinamiklerine ve kültür dillerinin itibarına bağlıdır. Avrupa'da Yunan, Etrüsk ve Latin yazıları, Yakın Doğu'daki Eski İbrani ve Arami yazıları ve daha sonra Klasik Arap yazısı gibi Fenike temel yazısının bölgesel bağlantıları, her biri ayrı bilinirlik ve saygınlığa sahip kültürel taşıyıcılar meydana getirmiştir. Temel yazı türleri, kendilerine özgü yayılma dinamiği geliştirir. Bu durum, yalnızca Samiri kolunun mevcut olduğu Eski İbrani yazısında görüldüğü gibi yerel olarak sınırlandırılabilir. Diğer yandan, onlarca yazı sisteminin doğrudan veya dolaylı olarak türetildiği Yunan alfabesi gibi türetme potansiyeli büyük olan temel yazılar da vardır.

Buna göre temel bir yazı, yazı tipolojisinin orijinalliği, coğrafi yayılımı veya türemiş yazıların sayısından dolayı değil, türetme kapasiteleri sayesinde tanımlanır. Latin yazısı ne tamamen orijinal bir yazıdır (tıpkı Yunan veya Fenike alfabesi gibi), ne de ilk hâliyle yayılmıştır. Başlangıçta Latium'un dışına çıkamayan bu yazı, günümüzde beş kıtada kullanılan yüzlerce bölgesel uyarlaması göz önünde bulundurulduğunda, tüm zamanların en başarılı temel yazı çeşi-

didir. Latin yazısı, stil çeşitleri açısından tarihin en üretken yazısı olmuştur.

Bir yazı sisteminin belirli bir kültür diliyle ilişkilendirilmesi, yazı bağlantılarının oluşumu için belirleyici bir koşuldur ancak potansiyel türetme süreçleri için itici güç olan motivasyonu baştan belirlemez. Dilbilimsel ve çevresel etmenler, motivasyon yöntemini ve türetme sürecinin gelişim yönünü belirler. Fenike yazısıyla başlayan tüm doğrudan ve dolaylı alfabe çeşitlerinin klasik dönemindeki (M.Ö. yaklaşık 1000 - 500) belirleyici özelliği, modern bir yazma teknolojisi olarak alfabenin doğal bir itibara sahip olmasıdır. Alfabenin yayılması, o zamanki tüm güç ve iktidar politikası karmaşalarından sıyrılmayı başarmış, Yunanca ve Etrüskçe aracılığıyla İtalya'ya, Aramice aracılığıyla da İran ve Hindistan'a ulaşmıştır.

Asya kültürlerinde Aramice kadar fazla türevi ortaya çıkan başka bir temel yazı bulunmamaktadır. Arami yazısından doğan alt kolların pek çoğu, Hint yazılarıdır. Kendi yazı çeşitlerinin sayısı bakımından Hint yazısı, Asya bağlamında en çeşitlisidir (Şekil 23). Hint yazıları, üretilen türevlerin sayısı bakımından Latin yazısının dünya çapındaki türevlerinden sonra ikinci sıradadır. Arami yazısı Orta Doğu'dan Hindistan'a ulaşmadan önce, Hint-Aryan kültüründe bin yıldan fazla bir süre boyunca yazı bilinmiyordu. Antik Hint medeniyetinin M.Ö. 2600 ila M.Ö. 1800 yılları arasında kullandığı yazının, en eski Hint menşeli yazılar olan Kharosthi ve Brahmi yazılarıyla tarihsel bir bağlantısı yoktur. M.Ö. 4. yüzyılda Hindistan siyaseten tekrardan çıktığında, yazıları bölgenin kendi kültürüyle ortaya çıkmamış, dış etkiler aracılığıyla bu coğrafyaya gelip kullanılmaya başlanmıştır. İsmi aynı adı taşıyan efsaneden alan Kharosthi yazısı, daha sonraları Brahmi yazısı olarak kabul edilmiştir ancak yazı stili, Arami temel yazısına Brahmi'den daha fazla benzerlik göstermektedir. M.Ö. 3. yüzyıldan itibaren kullanılan Kharosthi yazısının geçerlilik alanı Hindistan'ın kuzeybatısı ve Orta Asya'yla sınırlı kalmıştır.

Şekil 23. Hint yazı sistemlerinin sınıflandırılması (Haarmann 1992).

Kharosthi yazısıyla yalnızca Hint Prakrit dilleri (Orta Hint döneminin dil türevleri için kullanılan üst terim) yazılıyor, aynı zamanda bir Farsça dil türevi olan Baktriya dili için de bu yazı kullanılıyordu. Kharosthi yazısı, Erken Orta Çağ döneminde (M.S. 5. yüzyıl) terk edilmiş ve günümüzde kullanılmaya devam eden bir kol meydana getirmemiştir. Hindistan'ın çok ötesinde, Güney Asya'nın farklı bölgelerinde (Sri Lanka, Bangladeş, Myanmar, Kampuçya, Tayland, Laos, Vietnam, Malezya, Endonezya) ve Filipinler'de (Mindoro) kullanılmış veya hâlen kullanılan tüm modern Hint yazıları, en eski yazılı bulguları M.Ö. 4. yüzyıla dayanan eski Brahmi yazısına dayanır.

Brahmi yazısı temel yazı olarak, ikincil temel yazı işlevine sahip bazı canlı yazı çeşitlerini üretmiştir. Bu ikincil erken temel yazıların en eskisi M.S. 4. yüzyıldan itibaren var olduğu belgelenen Gupta yazısıdır. Bu yazı, Orta Asya'da yer alan İpek Yolu'nun kültürel bağlantıları aracılığıyla yayılmış ve yerel kolları Sakaca ve Tohacanın yazılarında

kullanılmıştır. Gupta yazısının bir türeviyle Uyгурca da yazılmıştır. Gupta yazısının 7. yüzyılda ortaya çıkan bir kolu da Nagari yazısıdır. 11. yüzyıldan beri Devanagari olarak adlandırılan bu yazı çeşidi, zaman içinde en yaygın Hint yazısı hâline gelmiştir. Sanskritçe günümüzde hâlâ bu yazı çeşidiyle yazılmaktadır. Devanagari yazısının türevleri, Hintçe, Nepalce, Gucaratça, Marwari, Gondi vd. gibi Hint alt kıtasının çeşitli modern dillerinin yazımında kullanılır.

Hindistan ile Güneydoğu Asya arasındaki ticari temalar yoluyla yalnızca Hint malları değil, aynı zamanda kültür ürünleri de ulaşmıştır. Bu ürünler arasına Budizm dini, bu dinin mimarisi, kutsal diller ve Brahmi yazısı da dâhildir. En eski yerel yazıtı, M.S. 3. yüzyıldan kalma, güney Vietnam'da (Khan-hoa eyaleti) bulunan bir taş stel üzerinde yer alır. O dönemde, söz konusu bölgede Çampa uygarlığı gelişme göstermiştir. Yine Vietnam'da oluşan Çamca ve Sanskritçe metinler, 4. ve 5. yüzyıllardan günümüze ulaşmayı başarmıştır.

Brahmi yazısının Güneydoğu Asya'nın farklı bölgelerine uyarlanması, Vietnam'dakine benzer bir örneği izlemiştir. Sanskritçe ve Pali dillerindeki dinî metinler ilk başta yerel yazarlar tarafından yazıya geçirilmiş, daha sonra ilgili ana yazılar yerel dillerde de kullanılmıştır. Bu uyarlama süreci boyunca, orijinal işaretler çeşitlendirilmiş ve değiştirilmiştir. Bu yöntemle Birmanca, Singalaca, Kmerce, Laoca, Çamca, Eski Malayca, Buginezce, Cavaca, Sundaca, Balice ve diğer dilleri yazmak amacıyla bağımsız, yerel yazı çeşitleri doğmuştur. Dilleri Hint yazısı türevleriyle yazılan kültürler arasında, Brahmi yazısının menşe ülkesinden coğrafi olarak en uzakta kalan dil toplulukları, Filipinler'deki Avustronezya dilleridir. İspanyolların 16. yüzyılda bölgeye varmasıyla birlikte yerel yazı kültürlerinin birçoğunun -Tagalog örneğinde de görüldüğü gibi- Latin alfabesine yönelmesine rağmen, Hint yazıları yine de Mindoro'daki Hanunóo ve Buhid ile Palawan'daki Tagbanwa gibi çevre bölgelerinde 20. yüzyıla kadar varlığını sürdürmüştür.

Hint yazılarının Güneydoğu Asya'ya geçmesiyle birlikte oradaki yerel dillere uyarlanması, temel bir yazının itibarının, yayılma hareketi için ne kadar etkili olabileceğini gös-

termektedir. Bu itibarları sayesinde taşınan temel yazıların aktarılma süreçleri, dünyanın pek çok yerinde; Güneydoğu Asya’da ve başka bölgelerde sayısız yerel yazı bağlantılarının meydana gelişinin ayırt edici özelliğidir. Latin yazısının Orta Çağ Avrupa’sında yayılması, Kiril alfabesinin güney ve doğu Slavlara bölgesel uyarlamaları, Arap yazısının Doğu Avrupa ve Batı Asya’daki Türk-İslam halklarına uyarlanmasını da kapsamaktadır. 1920’li yıllarda (Stalinist merkezîyetçiliğin kültürel yaşamı henüz etkilemediği bir dönemde) henüz gerçek bir demokratikleşmenin simgesi konumundaki Sovyet dil planlamasının tertip ettiği Latinleştirme kampanyası da, daha geç Sovyet dönemlerinde Rusça olmayan dillerin Kirilleştirilmesi gibi güç politikasıyla teşvik edilmiş, bunun yerine Latin yazısının ilerlemeyi sembolize ettiği Leninist ideolojiye bağlı kalınmış ve böylece bu uygulama, Doğu’daki kültür oluşumlarında bir devrim yaratmıştır.

Bunun aksine, Latin alfabesinin Roma İmparatorluğu topraklarına yayılma sürecinde ve ondan çok daha sonra, 16. yüzyıl itibarıyla dünya geneline yayılmaya başlayan Avrupa genişleme politikası zamanlarında ise güç politikası egemendi. İspanyol işgalcilerin kültürel soykırımı sonucunda Orta Amerika’ya Latin yazısının tanıtılması, yazının zorunlu ihracatına dair dikkat çekici bir örnek teşkil eder. Afrika ve Asya’da Avrupalıların sömürge politikası, “*cuius regio, eius religio*” [yönetim kimdeyse, onun dini geçerlidir] güç politikası ilkesine bağlı kalmış ve tarihsel süreç boyunca devam eden bu ilke, kültür politikasına da uyarlanarak “*cuius regio, eius lingua et scriptura*” [yönetim kimdeyse, onun dili ve yazısı geçerlidir] şeklinde yeniden yorumlanmıştır. Latin yazısı, sömürge bölgelerinde o kadar kök salmıştır ki, çoğu yerde artık vazgeçilmez bir konuma gelmiştir. Vietnam’da yazılı dilin gelişimi, bu gerçeğin bir örneği ve açıklamasını sunmaktadır. Çin yazısı ve onun Vietnamca uyarlamaları, yerini Latin yazısına bırakmıştır. Vietnam’da hararetli şekilde sömürge karşıtı bir politika ve dil planlaması uygulanmasına rağmen, Vietnamcanın yazımı için uyarlanan çok sayıda ayırıcı imin yer aldığı Latin alfabesi, ülkenin hem güneyinde hem de kuzeyindeki Vietnamlıların kültürel kimliği için bir odak noktası niteliği taşımaktadır.

Avrupa ve Asya'da Yalıtılmış Alfabe Oluşumları

Alfabe yazısıyla gerçekleştirilen en ilginç denemeler arasında, temel yazılarla ilişkisi bulunmayan yerel yazı oluşumları yer almaktadır. Orijinal alfabeler, aynı alfabetik yazımı paylaşır fakat işaretleri ya tamamen ya da büyük ölçüde kendine özgüdür. Bu koşullar, İrlanda Ogham alfabesi, Cermen Runik alfabesi (bkz. Bölüm 6), Kafkasya'da yer alan Ermeni ve Gürcü alfabeleri, Slavların en eski alfabesi olan Glagol alfabesi, kuzeydoğu Avrupa'da yaşayan Komilerin Eski Zıryan yazısı ve Kore Hangul alfabe sisteminde görülen özelliklerdir. Bu yazı oluşumlarının her biri, yerel ve kültürel açıdan özel biçimde harekete geçirilmiş ve bu bölgelerin dışına çıkmamıştır. Ayrıca bu yazılar hem bölgesel hem de zamansal açıdan birbirlerinden bağımsız olarak gelişmiştir. Erken Hristiyanlaşma döneminde, Ermenistan ile Gürcistan arasında yakın temasların gerçekleştiği Kafkasya'da meydana gelen kültür tarihi gelişmeleri bu duruma istisna olmuştur.

İrlanda, Galler, İskoçya ve Man Adası'ndan gelip aktarılan Ogham yazı sistemi, alfabeye uygun biçimde şekillenendirilmişti ve milattan önceki dönemde (yani 5. yüzyıldan önce) muhtemelen işaret sembolleri (ünsüzler için) ve noktalama işaretleri (ünlüler için) sistemi hâlinde, Latin alfabesinin harf işlevlerine göre kullanılmıştı. Bugüne kadar bu yazının kullanıldığı, 300'ü İrlanda'da, geri kalanı ise Kelt nüfuslu farklı bölgelerde olmak üzere yaklaşık 360 taş yazıt bulunmuştur. Arkaik İrlandacanın en erken yazılı bulgularından birkaçı da M.S. 3. yüzyıla tarihlenmektedir. Başlangıçta druidler⁸ tarafından gizli bir yazı olarak tasarlandığı tahmin edilen Ogham alfabesi, taştaki mezar yazıtlarında kullanılmıştır. Ogham alfabesi, daha sonra Hristiyan yazı kültürünün gereklerine göre uyarlanmış ve 7. yüzyıla kadar Latin alfabesiyle beraber kullanılmıştır.

Kafkasya'nın Süryanilikten çıkıp Hristiyanlaşması süreci, Ermenistan (5. yüzyıl başlarından itibaren) ve Gürcistan'daki (5. yüzyıl ortalarından sonra) yerel yazı kültürlerinin gelişmesine yol açmıştır. 38 harfli Ermeni alfabesinin

8 Druidler, Eski Kelt kültürlerinde üst sınıfa mensup, dinî, hukukî, kültürel, tıbbî ve siyasi yetkilere sahip kişilerdir. (c.n.)

oluşturulması, ülkenin ilk Hristiyan piskoposu ve Eski Ermeni dinî edebiyatının öncüsü Mesrop'a dayanmaktadır. Ermeni ve Gürcü anlatı ve efsanelerinde Mesrop'un Gürcü alfabesini de ortaya çıkardığı söylenir. İki Gürcü alfabesinden daha eski ve yine 38 harften oluşan Hutsuri alfabesi ("Rahiplerin Yazısı") bu kültüre aittir. Mkhedruli alfabesi ("Savaşçıların Yazısı"), ilk kez 13. yüzyıldan itibaren kullanılan daha yeni bir alfabedir.

Gürcü alfabesi, Yunan yazısında gördüğümüz dizilim ilkesiyle, yani harf sırası ve sayısal değerleriyle ilişkilendirilebilir. Fakat işaretlerde ne Yunan ne de Süryani yazısından ilham alınmıştır. Bir kısmı kendileri tarafından icat edilen harf biçimlerinden oluşurken, diğerleri de bölgenin eski yerel işaretlerinden "ödünç alınmış" harflerdir. Bu iki farklı kaynaktan meydana gelen birleşimler (uydurulan yeni harfler ve başka yerel işaretlerden de yararlanılması), Ermeni alfabesi için de geçerlidir.

Slavların en eski yazı sistemi olan Glagol alfabesi, Yunan misyoner Konstantin (daha sonraları Kiril adıyla anılmıştır, 827-869 yılları) tarafından oluşturulmuştu. Glagol işaretlerinin 9. yüzyıldan kalma Yunan küçük harf (*miniskül*) yazısını örnek aldığı sanısından hareketle ikisini ilişkilendirmek amacıyla çok sayıda girişimde bulunulmuştur. Ancak Yunan yazısının burada ilham kaynağı olup olmadığı kararlaştırılamamıştır. Bu sebeple Glagol alfabesi, orijinal yazı olarak sınıflandırılabilir. İlk olarak Moravya'da, sonra Batı Bulgaristan'da ve daha sonra Hırvatistan'daki Eski Slav dillerinde (Eski Kilise Slavcası) en eski çeviri edebiyatının yazılması için kullanılan Glagol alfabesi, Yeni Çağ'a (Erken Modern Çağ) kadar gelindiğinde, yalnızca Hırvatistan'da litürji⁹ edebiyatında kendini gösterir hâle gelmiştir. Ancak 15. yüzyılda Glagol yazısı kullanan basılı eserler de ortaya çıkmıştır. Glagol, Kiril tarafından oluşturulan tek yazı çeşididir. Kiril alfabesinin işaret sistemi ise Kiril'in bir öğrencisi olan Aziz Kliment Ohridski (Makedonya) tarafından tamamlanmıştır. Kliment, bu yazı çeşidine öğretmenin adını vererek onu onurlandırmak istemiştir. Kiril alfabesi, 9. yüzyılın büyük harf (*majuskül*) yazısı olan Yunan yazısının bir koludur.

9 Kiliselerde yapılan dinsel törenlerde uyulan usul ve sıra, ayin. (ç.n.)

1440'lı yıllarda ortaya çıkan Kore Hangul alfabesi, özel alfabe oluşumları arasındadır. O tarihten önce Korecenin yazımında Çin yazısına dayanan *İdu* yazı sistemi kullanılıyordu. Yalıtılmış, tekil bir dil olan Çince'den kayda değer biçimde farklı, eklemeli bir dil yapısına sahip Korece gibi bir dilin yazımı, değişken fonetik değerleri olan birçok işaret sebebiyle zahmetli bir girişim olmuştur. Kore'de bir alfabe oluşumu, Kral Sejong'un (hükümdarlığı: 1418-1450) öncülüğünde gerçekleşmiştir. Kralın yönetimi altındaki bilim insanları kurulu, *hunmin chong'um* (halka özgü yazı) adını verdikleri alfabetik yazı çeşidinin temelleri üzerinde çalışmalar yürütmüş ve 1446 yılında bu yazı bir kraliyet fermanında halka duyurulmuştur.

Ünlüler		Ünsüzler	Çift Ünsüzler	Gırtlak Ünsüzü
ㅏ a	ㅑ ya	ㄱ k, g	ㄲ kk	ㅋ k'
ㅓ ɔ	ㅕ yɔ	ㄴ n		
ㅗ o	ㅛ yo	ㄷ t, d	ㄸ tt	ㅌ t'
ㅜ u	ㅠ yu	ㄹ r, l		
ㅡ ɯ	ㅜ wa	ㅁ m		
ㅣ i	ㅟ ūi	ㅂ p, b	ㅃ pp	ㅍ p'
ㅞ ae	ㅙ yae	ㅅ s	ㅆ ss	
ㅢ e	ㅟ ye	ㅇ ^{Ng ıeyu} sessiz		ㅎ h'
ㅜ oe	ㅙ wae	ㅈ ch	ㅉ tch	ㅊ ch'
ㅟ wi	ㅟ wö			
	ㅟ we			

Ünlü İşaretleri

- Yuvarlak gökyüzü; dilin yuvarlanmış biçimi, derinden bir ses (işaret bu arada kaybolur).
- Düzlük zemin; dilin yayılmış biçimi, orta ses.
- | Dik duran insan; dil geriye doğru gitmez, düz ses.

Ünsüz İşaretleri

ㄱ Odun ㅁ Ateş ㅂ Toprak ㅅ Metal ㅎ Su

ㄴ "Dil sesleri", dil üst diş etine dokunur; örnek: n.

ㄷ "Arka diş sesleri", dil sırtı, gırtlak kapattır; örnek: g, k.

ㅁ "Dudak sesleri", dudakların hareketi: m.

ㅅ "Ön diş sesleri", ön dişlerin biçimi, örnek: s.

ㅇ "Gırtlak sesleri", gırtlakın biçimi: örnek: ng (geniz ünsüzü)

Şekil 24. Kore Hangul alfabesi (Haarmann 1994).

Alfabe yazısı, o zamanki Kore’de Moğol yazı türevleri sayesinde biliniyordu. Daha sonraları *Hangul* (“kutsal yazı”) olarak adlandırılan *Hunmin chong’um* alfabesindeki işaretlerin en baştan oluşturulduğu ve hiçbir yabancı abecedenden ödünçleme yapılmadığı genellikle kabul görmektedir. Bazı *Hangul* işaretlerinin görünümünün Moğol “Phags Pa” alfabesinin işaretleriyle benzerlik gösterdiği (örneğin, *p*, *n* ve *l* harfleri) görüşü savunulmaktadır. Ancak *Hangul* yazı işaretlerinin temelinde deneysel bir fonetik anlayış bariz biçimde kendini göstermektedir (Şekil 24) ve bu işaretler özgün Kore yazısıdır. İşaretlerin görüntüsünde (çizgi yönü, çizgilerin birleşimleri), sesbirimlerin artikülasyon ve telaffuz temellerinin yazıyı ortaya çıkaranlar tarafından yansıtılması çabası görülür (örneğin; *n*, *k*, *m* ve *s* seslerinin yazımında).

Bu yazıda kullanılacak işaretlerin seçimine Sino-Kore kültür ortamının belirli unsurları da dâhil edilmiştir; bunlar Çin kozmolojisinin temel kavramlarından gelmektedir. Seslileri betimleyen işaretlerinin ayrıldığı üç bölüm, gökyüzünü (küre şekilli işaret), yeri (yatay çizgi) ve insanı (dikey çizgi) kapsayan üç bölüme karşılık gelir.

Transkripsiyonda Kullanılan Alfabelerin İsabetliliği Üzerine

Alfabeler, paradoksal bir durum ortaya koymaktadır: Teknik açıdan bakıldığında alfabeye uygun düzenlenen yazılar, hece yazılarına kıyasla herhangi bir dilin ses yapısına tartışmasız daha kolay uyarlanabilmektedir. Fakat alfabelerde oluşturulan fonetikleşme imkânları tam anlamıyla kullanılmaz. Birçok dilde yazı kültürünün geleneklere bağlı kalması nedeniyle yeni çağa uydurulmayan (aşağı bkz.) eski yazımlar geçerliğini korumaktadır.

Alfabetik bir yazım, doğrusal ses dizisi türetiminde hiçbir hece yazısının sağlayamayacağı bir kesinlik sunar. Yazının sese uyarlanması amaçlandığı takdirde, alfabe bu amaca yaklaşan en etkili teknik olmaktadır. Diğer yandan, alfabetik yazımda seslerin çağrışımsal ilişkisi hecelere ayrılır. Bu nedenle, hece yazısının evrimsel gelişim aşaması, yalnızca

alfabetik yazımın kesinliği ve isabetliliği daha az olan erken aşamasından ibaret değildir. Bu aşama, yazım tekniği ile kullanıcının birleşik hece oluşturma tekniği konusunda sezgisel bilgisi arasındaki müşterek ilişkiyi göstermektedir. Hece biçiminde ezberlenen nimonikler (hatırlatıcı sözler) ve çocuk tekerlemeleri, çok sayıda yazılı kültürde bilinir. Okul öncesi dönemdeki Japon çocukların öğrendiği ilk karakterler, Hiragana sisteminin hece işaretleridir. Hiragana yazısıyla Japon çocuk kitapları da yazılır. Bu sayede Japon çocuklar, ana dillerinin yapısına kolaylıkla alışır.

Uyarılmanın daha geniş kapsamlı olması, dil yapısının daha bağımlı hâle gelmesine ve eş zamanlı olarak yazının bağımsızlığının zayıflamasına sebebiyet verir. Fonetikleşme ilkesi, en yüksek verimliliğine alfabe yazılarında ulaşır. Hece yazıları ile alfabeler arasındaki tipolojik aktarım biçimleri, ünsüzlerin yazımında farklı sesli hece niteliklerinin dikkate alındığı heceli alfabelerdir. Hint ve Amhar alfabeleri bunun örnekleridir. Heceli alfabeler, kendileri kullanılarak yazılan dillerin ses yapılarına bağlı hâldedir. Amhar alfabesinin 182 ayrı sembolle geniş bir işaret çeşitliliği bulunur. 26 ünsüz işaretin her birinin yedi temel türeve ayrılmasının nedeni, ses sisteminin karmaşıklığıdır.

Alfabelerin esnekliği ve etkililiği vurgulanırken, potansiyel ses uyarılma kapasitesinden de bahsedilir. Alfabetik yazım biçimlerinin ses yapılarına ne kadar bağımlı olduğu, yazının dil tarihindeki değişikliklere nasıl tepki verdiği sorununu ortaya çıkarır. Bu konuda birçok yazının tarihinde büyük farklılıklar gözlemlenir, zira kültürel bir gelenek olarak yazı, kendisiyle yazılan dilin ses değişimlerine çok fazla ayak uyduramaz. Özellikle küreselleşme çağındaki öncü işlevine rağmen İngilizcenin modern telaffuzu, Orta Çağ kültür tarihinden kalma yazı ve ses geleneklerini korumaktadır. Örneğin, *u* sesi yazıda birçok farklı biçimde yazılmaktadır: *two* (iki) - *wo*, *true* (gerçek) - *ue*, *fruit* (meyve) - *ui*, *chew* (çiğnemek) - *ew*, *through* (yoluyla) - *ough*, *choose* (seçmek) - *oo* ve bunlara ek olarak özel isimlerin yazılışlarında farklılıklar ve tutarsızlıklar da mevcuttur. Burada hep aynı kalmış bir alfabenin kurallarının, dilin ses gelişimine bağlı olarak

güncellenememesinden dolayı ortaya çıkmış, yazı tekniğine bağlı dezavantajlar fark edilmektedir.

Son üç bin yıl boyunca ortaya çıkan sayısız alfabe türevinin birçoğu başarı göstermiştir. Fenike, Arami, Latin, Kiril ve Arap alfabeleri, Hint-Brahmi alfabesi ve diğer birkaç alfabe, çok sayıda dile temel yazı olarak uyarlanmıştır. Temel yazıların işaret sayısının niteliksel çeşitliliğe bakarak, temel yazıların ortaya çıkarılma sebebi olan dillerin ses yapıları arasındaki farklılıklar ölçülebilmektedir.

Örneğin Kiril alfabesinde ayrı işaretlerle aktarılan, ısıklı (sürtünmeli), patlamalı (kapantılı) sesler ve damak (yumuşak) sesleri arasındaki niteliksel farklılıklar Latin alfabesinde bulunmaz. Kültür tarihi sürecinden gelen nedenlerden dolayı Portekizce, Latin alfabesiyle yazılmaktadır. Latin harfleriyle kusurlu olarak yansıtılabilen bu dilin karmaşık ünsüz bilgisi göz önünde bulundurulduğunda, aslında Kiril alfabesinin kullanımı çok daha doğru olacaktır. Latin alfabesinde ünlü uzunlukları ve ünsüzlerin nitelikleri arasında bulunmayan farklılıklar, Çek alfabesinde ayırıcı imlerle düzeltilir.

Alfabelerin büyük çoğunluğunun harfleri rastgele (bağıntısız) dizilidir. Kore Hangul alfabesi, telaffuz özelliklerini belirten işaretler bakımından istisnai bir durum sergiler. Harflerin görünüş biçiminin belirli fonetik değerlere göre ayrılmasında, kültür tarihiyle ilgili nedenler belirleyicidir. İşaretler ve sesler arasındaki ilişkilerin kurallarının ne kadar bağıntısız olduğu, Latin alfabesindeki *s* örneği ile gösterilebilir. Almancada *s* harfi, hem *s* (örn. *Wasser* [su]) hem *[z]* (örn. *Reise* (seyahat)) hem de *[ş]* (örn. *Spalte* (sütun)) seslerini gösterir. Lehçede (Polonya dili) *s* sesi için *s*'nin yanı sıra *sz* (*Warszawa* (Varşova) sözcüğündeki *ş* sesi gibi) ünsüz birleşimi kullanılır. Bu farklılık Macar yazısında da görülür ve tam tersi bir ses dizilimi vardır: *sz*, sessiz *s*'yi temsil ederken, *s* sesi ise *ş* yerine geçer.

Sovyet dil planlama kurumlarının uyguladığı yazı deneyleri ışığında, farklı ses yapılarına sahip dillerin çeşitli alfabetik yazımlarının avantajları ve dezavantajları incelenebilir. İki veya bazen üç alfabenin birkaç yıllık aralıklarla

değiştirilmesi, bir yandan bir yazının herhangi bir dile kalıcı şekilde sabitlenmeyebileceğini, öte yandan da bazı diller için gereken ses üretiminde belirli yazı türlerinin daha başarılı olduğunu göstermektedir. Karmaşık bir ünsüz yapısı bulunan Azeri Türkçesinde Kiril alfabesi kullanmanın avantajı, bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir. Çünkü Kiril alfabesi, Latin harflerinin ayırıcı ek imler sayesinde ancak gösterebildiği, ayrı işaret biçimleri sunmaktadır. 1920'li yıllarda Sovyetlerde ağır basmaya başlayan Latin alfabesinde, Kiril alfabesinden daha az ünsüz karakter vardır. Eski Sovyetler Birliği'ndeki bazı dillerin, örneğin Avrasya dillerinin büyük çoğunluğu, ses sistemi olarak güney ve orta Avrupa dillerinden çok daha farklı bir ünsüz bilgisiyle kendini gösterir. Kiril alfabesinin, Avrasya dillerinin fonetik yapı türetimi için daha uygun olduğu görülür. Kiril alfabesinin Rusya'nın Rusça harici dillerine uyarlanması, çok sayıda ayırıcı ek imin kullanılmasını da gerektirdiğinden, Latin alfabesine kıyasla bu alfabenin belirgin avantajları değerlendirmeye alınmalıdır. Tarihsel süreçte Kiril alfabesinin temel işaretleri, ayırıcı im çeşitleriyle defalarca kez genişletilmiştir.

Alfabe kullanan çoğu dil, kendi yazı geleneklerinde hatalı veya uyumlu fonetikleşmenin farklı aşamalarını sergiler. Aslına bakıldığında, dünyada ses ve yazı işaretleri arasında kusursuz (yüzde yüz) ve birebir ilişki geliştiren bir yazılı dil mevcut değildir. Kusursuz ilişki ideale en yakın dil Fince'dir. Bu dilin ses sistemi, niteliksel farklar açısından nispeten sade ve basittir, buna karşın hem ünlü hem de ünsüz harf sistemindeki ses uzunluk ve kısalıkları oldukça karmaşıktır. Niteliksel ses farklılıklarının tamamı, ayrı harflerle gösterilir; bunlar toplamda 24 tanedir ve sesi açıklama konusunda uyumludur. Buna ilaveten, ilk unsur olarak *n* harfinin (*ng* ve *ŋk*) ifade edildiği iki işaret kombinasyonu bulunur: *ŋ* sesi (örn. *n* harfi daha yumuşak okunan *kuningas* [kral]) ve *ŋk* sesi (örn. *n* harfi daha sert telaffuz edilen *henki* [hayat]) farklı şekilde belirtilir.

Kusursuz bir yazı-ses uyumu, işaret kombinasyonları yerine, ilgili her bir ünlü ya da ünsüz harf için özel bir işaret gerektirir. Bu ayrı işaretlerden üçüne (*f*, *g*, *z*) yalnızca Fin-

ceye yabancı dillerden geçmiş kelimelerde rastlanır. Fince kelimelerde *b* ve *d* sesleri yalnızca iç ses olarak yer alır; bu ötümlü ünsüzler, ön seste sadece ödünç (yabancı kökenli) kelimelere özel olarak kullanılır (örn. *bussi* "otobüs"). Ses uzunluk ve kısalıkları uyumlu biçimde yazıda belirtilebilir; kısalık bir harfi tek yazarak, uzunluk da çift yazarak gösterilir: Mesela *rima* (basamak) ile *riimu* (uyak); *mato* (solucan) ile *matto* (halı).

Yazının sese uyarlanması için stratejiler belirlendiğinde ve bir yazı sisteminin mükemmel transkripsiyonla uyarlanması bireysel olarak analiz edildiğinde, bir yazı sistemi üzerindeki teorik hedeflerin yalnızca kelime gövdelerinin doğrusal ses dizisini değil, aynı zamanda "vurgu" özellikleri gibi cümle fonetiğiyle ilgili özelliklerini de amaçlayacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Böyle bir hedef seviyesiyle kıyaslandığında, Fince dâhil olmak üzere her alfabe aslında birer tavizler sistemidir, yani her biri oldukça kusurludur. Zaten "mükemmel" bir yazıyla başa çıkmak da zahmetli olacaktır.

Modern Dil Planlamasında Alfabe Yazıları

Modern çağda Latin alfabesi, esnek bir sistem olarak kendini muhafaza etmiştir. Bu yazı çeşidi, ayırıcı imler ile bütünlenip zenginleştirilerek, Vietnamca gibi altı tonlama derecesine ayrılan vurgu sistemli bir dili bile yazabilmektedir.

Kültürel görecelik, alfabetik yazımın uyarlanmasına yansımakta ve yerel sistemlerdeki işaretlerin sayısı bazı durumlarda farklılık göstermektedir. Örneğin, Yeni Zelanda'daki Maori alfabesi 13 harfle yetinmektedir. İşaretlerin bu sınırlı sayısı, bu dildeki ses sisteminin anlaşılabilirliğine dayanmaktadır. Başka bir örnek olarak Ermenicede 38 harf vardır; bu dilin ünsüz bilgisi oldukça çeşitlidir, çok sayıda ıslıklı ve patlamalı ses özelliği bulunur. Elbette karmaşık bir ses sistemi demek, çok fazla harf kullanma zorunluluğu anlamına gelmez. İrlandaca 60 ayrı sestten oluşan, çok ayrık ses sistemli bir dil olmasının aksine, yazımında nispeten daha az, yani 18 harf kullanılmaktadır. Yazıda farklı seslerin özel işaretlerle değil, çoğunlukla mevcut 18 harfin

belirli kombinasyonlarıyla belirtildiği İrlandaca imlasında kültürel görecelik anlayışı kendini açıkça göstermektedir.

Latin Alfabesi		Kiril Alfabesi		Arap Alfabesi	
1922-1933 1933-1939 1991'den itibaren		1940-1958 1958-1991		1922'ye kadar	
A a	A a	А а	А а	آ.ا	a
B b	B b	Б б	Б б	ب	b
V v	V v	В в	В в	و	v
K k	Q q	Г г	Г г	ق	g ¹
G g	Ol ol	Г г	Г г	غ	γ
D d	D d	Д д	Д д	د	d
E e	E e	Э, Еэ, е	Е е	ء.ء. —	e
Ə ə	Ə ə	Ә ә	Ә ә	ا. —	ä
Z z	Z z	Ж ж	Ж ж	ژ	ž
Z z	Z z	З з	З з	ز	z
I i	I i	И и	И и	ى.اى	i
Ь ь	Ь ь	Ы ы	Ы ы	ى	ĩ
J j	J j	Й й	Ј ј	ى	y
Q q	K k	К к	К к	ك	k
Ol ol	G g	Қ қ	К к	گ	g ²
L l	L l	Л л	Л л	ل	l
M m	M m	М м	М м	م	m
N n	N n	Н н	Н н	ن	n
O o	O o	О о	О о	و.او	o
Ө ө	Ө ө	Ө ө	Ө ө	و.او	ö
P p	P p	П п	П п	پ	p
R r	R r	Р р	Р р	ر	r
S s	S s	С с	С с	ص.ث.س	s
T t	T t	Т т	Т т	ب	t
Y y	U u	У у	У у	و.او	u
U u	Y y	У у	У у	و.او	ü
F f	F f	Ф ф	Ф ф	ف	f
X x	X x	Х х	Х х	ح	x
H h	H h	Һ һ	Һ һ	ح.ه	h

Latin Alfabeti	Kiril Alfabeti	Arap Alfabeti
1922-1933 1933-1939 1991'den itibaren	1940-1958 1958-1991	' 1922'ye kadar
Ç ç C c	Ч ч Ҷ җ	چ چ
C c Ç ç	Ҷ җ Ҷ җ	چ چ
З з Ş ş	Ш ш Ш ш	ش ش
Ŋ ŋ Ŋ ŋ	— —	(ك) ڭ
— —	Е е —	— ye
— —	Ю ю —	— yu
— —	Я я —	— ya

¹art ünlü

²ön ünlü

Şekil 25. Azerbaycan Türkçesinin yazı sistemleri (Haarmann 2001).

Dil standartlarının belirlenmesi ve alfabetik yazıma uygun şekilde güncellenmesi, 20. yüzyıldaki dil planlamalarının okuma yazma seferberliğindeki en etkili yöntemdir ve bugün hâlâ geçerliliğini korumaktadır. Kültür politikasının gelişimi, dünyanın büyük bir kısmında alfabe yazısının alternatifsiz, yegâne seçenek olmasına yol açmıştır. Geçen yüzyılın yazı ve dil projelerinde en büyük iki deney alanı olan eski Sovyetler Birliği ve Hindistan, bu duruma örnek gösterilir. Çok kültürlülük ve çok dillilik, -120'den fazla dil konuşan- Sovyetler Birliği halklarının ayırt edici bir özelliği olmasıyla, 400'den fazla dil topluluğuna sahip Hindistan'la benzerlik gösterir.

Sovyet dil planlamasına ait tarihi denemenin ilk aşamalarında (1920'li yılların başlarında), yazı reformuyla ülkede Latin alfabesinin benimsenmesine odaklanılmıştı. Ancak 1930'lu yıllarda Kiril alfabesine geçiş yapıldı ki bu alfabe, Sovyet döneminin sonlarına doğru 70'ten fazla yazılı dilde kullanılacaktı. Sovyet devletinin dağılmasının ardından siyasi bağımsızlıklarını elde eden Moldova, Azerbaycan (Şekil 25) ve Kazakistan gibi ülkelerin bazıları, ulusal dillerinin yazı sistemini Kiril alfabesinden Latin alfabesine çevirdiler.

Okuma yazma bilmeme oranı yüksek bir ülke olan Hindistan'da (1998: erkek nüfusun %33'ü ve kadın nüfusun %57'si), 60'tan fazla yerel dilin yazıldığı 19 alfabetik yazı çeşidi kullanılmaktadır. Bu yazılardan 13'ü resmî yazı dili olarak kabul edilir. Hindistan'da resmî konuma sahip, artık sömürgeci dili olarak görülmeyen ve Latin alfabesiyle yazılan tek dil İngilizcedir. Aynı zamanda Hindistan'da yerelleşip bölgesel nitelikler de geliştiren Hint İngilizcesi, Hintçeden kaynaklanan çeşitli müdahalelerle şekillenmiştir. 67'si resmî eğitim dili olarak kullanılan onlarca yazı dilinin korunması ve bu dillerin sosyokültürel işlevlerinin inşa edilmesi, onlarca yıldır Hint dil planlamasının daimi görev alanına dâhildir.

Latin alfabesi tüm kıtalarda çok çeşitli dillerin yazımında kullanılır. Dünyada Latin alfabesiyle yazılmayan bazı önemli diller için (örneğin; Çince, Japonca, Arapça, Rusça) Latin harfli transliterasyon sistemleri bulunmaktadır. Dil planlamacıları, Asya'da olduğu gibi Afrika'da, Avustralya'da ve Amerika'da da bölgesel dillerin yazılı hâle getirilmesi için emek harcamışlardır. "Afrika alfabesi" denemelerinin onlarca yıldır sürdüğü Afrika'da da devam eden çok kapsamlı bir Latinleştirme programı vardır. 1926 yılında kurulan Uluslararası Afrika Dilleri ve Kültürleri Enstitüsü (IALC) tarafından bu projenin tanıtımı yapılmıştır. Enstitünün çalışmaları ilerlemiş, daha sonra ismini Uluslararası Afrika Enstitüsü (IAI) olarak değiştirmiştir. IALC ilk yayınında (1. Bildiri, 1927) Latin alfabesiyle yazılmış metinleri yedi dilde bir araya getirmiştir. 1930 tarihli ikinci baskıda ise 22 Afrika dilinden metinler sunulmuştur.

Afrika alfabesine dayalı olarak Afrika dillerinin yazıya geçirilmesi, bu dillere yönelik daha eski Latin alfabesi uyarlamalarından farklıdır, çünkü Alman araştırmacılar tarafından geliştirilmiş daha önceki yazı sistemleri, çok sayıdaki ayırıcı imden dolayı karmaşık yapıdadır. Afrika alfabesi, harf sayısı ile Uluslararası Fonetik Derneği'nin (IPA) fonetik alfabesine uyum sağlar. Pek çok Afrika yazı sistemi, ayırıcı ek imler olmadan da kullanılabilir. Örneğin, Somali yazısında ünlü uzunluğu, harfleri çift yazarak belirtilir. Fakat başka

Afrika dilleri öyle karmaşık bir ses yapısına sahiptir ki, örneğin vurgu sistemli yapıdaki Hausa gibi dillerde ayırt edici ek imlerin kullanılması kaçınılmazdır.

Günümüzde onlarca yerel Afrika dili, Latin harfleriyle yazılmaktadır. Afrika alfabesinin yerel dillere uygulanması, Gana'daki Ewe ve Akan, Nijerya'daki Efik, Sierra Leone'daki Mende, Senegal'deki Pulaar ve Sereer dillerinin yazımında başarılı olmuştur. Yoruba ve Igbo gibi diğer diller için Latin alfabesine dayalı eski yazılar önceden beri varlığını sürdürüyordu. Bu iki dile yönelik yazı reformu 1980'lere kadar devam etmiştir. Svahili dili için kullanılan yazının da Arapçadan Latin alfabesine geçiş süreci zaman almıştır. Svahili dili yazımında ağırlıklı olarak Latin alfabesi kullanılmasına rağmen, günümüzde bu dil, dinî bağlamlarda Arap harfleriyle de yazılmaktadır.

6. 7000 YILLIK YAZI TARİHİ

Mezopotamya'dan bile daha önce, Tuna boylarındaki insanlar yazı teknolojisini denemeye başlamışlardı. Yazılı kültür Avrupa'da Antik Yakın Doğu'dan daha erken gelişim göstermişti. Anadolu'da Çatalhöyük'ün artık yerleşim yeri olmadığı ve Mezopotamya'daki bölgelerin (Halaf ve Erken Samarra dönemlerinde) köy niteliği taşıdığı dönemde, doğu Avrupa'da şehir benzeri yerleşimler vardı. Çeşitli metal işleme teknikleri burada daha erken dönemlerden tespit edilmiştir. M.Ö. 4500 civarına tarihlenen, dünyanın en eski altın hazinesi Bulgaristan'da, Varna yakınlarındaki bir nekropol-den çıkarılmıştır.

Kültürel gelişimde güneydoğu Avrupa'nın bu başarılarına işaret edilmesi, insanların bilinçaltına Avrupamerkezcilik mesajı verildiği yönünde anlaşılmamalıdır. Çünkü yazının genel tarihi, yazı teknolojisinin Mezopotamya'dan ne kadar başarılı biçimde yayıldığını ve etkilerinin Yakın Doğu'dan Avrupa'ya nasıl yansıdığını göstermektedir. Bununla birlikte, bunlar daha genç bir çağın (M.Ö. 2000) iletişim fenomenleridir.

Güneydoğu Avrupa'da yazılı dilin doğal gelişimi, güney Rusya bozkırlarından gelen ve tarihte Hint-Avrupa halkları denilen göçebelerin, Antik Avrupalıların yerleşme yerlerine doğru ilerlemesi ve işgal etmesiyle kesintiye uğramıştı. Bu göçebeler, farklı göç dalgalarıyla Balkan Yarımadası'nın batısına ve güneyine kadar ulaştılar. Tuna uygarlığı gitgide kültürel özelliklerini yitirirken, yazı kullanımı da M.Ö. 3200 civarında ortadan kaybolmuştur. Birkaç yüzyıl sonra, M.Ö. 3. binyılın ortalarında Balkan kültürel mirası, Tuna Ovası'nda yaşamış birçok kişinin kaçıp yerleştiği Girit ve Kiklad Adaları'nda yeniden hayat bulmuştur: Minos Linear yazısının (Linear A) en eski yazılı kaynakları bu süreçte ortaya çıkmıştır. Tuna bölgesinde yazılı anıtlar keşfedilmeden

önce, Avrupa'nın en eskisi olduğuna inanılan Antik Girit yazı geleneği, tüm Ege yöresi, Yunan anakarası ve Kıbrıs'taki kültürel gelişime eşlik etmiştir. Antik Ege yazı kültürünün etkilerine, Kuzey Afrika ve İber Yarımadası'na kadar uzanan bir alanda rastlanabilir (bkz. Bölüm 5).

Yakın Doğu'dan gelen Sami alfabesinin uyarlanması ve gelişmeye devam etmesiyle birlikte, Avrupa toprakları üzerinde yazı teknolojisinin gerçek zaferi başlar. İlk Çağ boyunca bu kıtada meydana çıkmış çeşitli alfabe yazısı türlerinden ikisi, işlevsel başarıları ve coğrafi yayılımlarıyla kendilerini gösterirler: Bunlar Yunan ve Latin alfabeleridir. Bu iki yazı çeşidi, Avrupa kültür çevrelerinin daha sonraki yazı gelişmeleri üzerinde büyük etki bırakmıştır. Avrupa Geç Antik Çağ'da, batısında Latin yazısının ve doğusunda Yunan alfabesinin hüküm sürdüğü iki bölüme ayrılmıştır. Bu ayrım, yalnızca farklı diller ve yazı sistemleri arasındaki tutarsızlığı barındırmakla kalmaz, aynı zamanda doğrudan dille ilişkisi olmayan kültürel kurumlar da bu araçlarla ilişkilendirilir: Batı'da Roma tarzı Hristiyanlık kurulurken, Doğu Avrupa'nın geniş bir kısmına Orta Çağ'dan itibaren Yunan Ortodoks Hristiyanlığı yayılmıştır.

Antik Çağ Latin edebiyatı ve edebî bir araç olarak Latin dili, yazı kültürünün Batı'daki gelişimiyle yakın bir ilişki hâlindeydi. Öte yandan Doğu Avrupa kültür çevresindeki yerel diller, erken dönemde kendilerini Yunan kültür dilinden kurtararak özgürleşmiştir. Batı Avrupa'daki Romen yerel dillerine ait edebî kültürün henüz emekleme çağında olduğu zamanlarda, Eski Kilise Slavcasında dinî çeviri literatürü doğmuştur. Eski Makedonca, Eski Bulgarca ve Eski Rusça, özgün edebiyatlarını üreterek Yunanca yazılı dil modelinden kurtulmuştur. Doğu Avrupa'daki Slav kültürü gelişiminin bağımsızlığı, yalnızca Yunan alfabesinin kabul edilmesinde değil, Glagol ve Kiril alfabeleri gibi özel alfabelerin oluşturulmasında da geçerlidir.

Yazının Doğu Avrupa'daki gelişimi, günümüze dek Batı'dakinden daha karmaşık bir hâle gelmiştir. Roma İmparatorluğu'nun kolonici hamleleriyle birlikte Latin alfabesi Batı Avrupa'da hâkimiyet kurmuş, hızla diğer yerel yazıların

yerini almıştır. Doğu Avrupa’da ise literatür, aynı zaman diliminde çok daha büyük bir yazı sistemi çeşitliliğinde gelişmiştir. Latin alfabesi, Yunan alfabesinin ilk kullanımıyla birlikte (Romalıların Balkan eyaletlerinin kuruluşundan itibaren) yükselmiştir. Orta Çağ itibarıyla da Glagol ve Kiril alfabeleri kullanılmıştır. 1. binyıl süresince Kafkasya, Güney Rusya ve Ukrayna’ya doğru ilerleyen Türk halkları imparatorluklar kurmuş, İslamiyet’in etkisinde yerel yazılı kültürler oluşturmuş, sağlam temeller üzerinde yüzyıllar boyunca gelişen Arap alfabesini kullanmışlardır. Bu yazı çeşidi, aynı zamanda 19. yüzyılda Rus Çarlığı’nda artık azınlıkta kalmış Türk dillerinin yazımı için bir örnek teşkil etmiştir. Türkçe lehçelerinin ve Kafkas dillerinin yazımında kullanılan Arap yazısı, ancak 1920’lerde Sovyet dil planlamacıları tarafından kaldırılmıştır. Bu yazı ilk önce Latin alfabesiyle, birkaç yıl sonra da Kiril alfabesiyle değiştirilmiştir. Sovyetler Birliği dağıldıktan ve bazı bölgeleri bağımsızlığını elde ettikten sonra, Azeriler (bkz. Şekil 25) gibi bazı Türk halkları Latin alfabesini yeniden kullanmaya başlamıştır.

Günümüzde Avrupa’da kullanılan yaygın yazı sistemlerinin pek çoğu özgün yazılar değildir, daha eski özgün yazıların kollarıdır. Avrupa dillerinin, Antik Tuna veya Antik Girit’te (Girit hiyeroglifleri) yerel yazı sistemleriyle yazıldığı çağ, alfabenin yayılmasıyla son bulmamıştır. Özgün yazılar daha sonra kıtada ve çevre bölgelerde oluşmuş ve bunlar başka yazıların rekabetine karşı bir süre dayanabilmiştir. Bu durum İrlanda’daki Ogham alfabesinde, Kafkasya’daki Ermeni ve Gürcü alfabelerinde, Güney Slavlardaki Glagol alfabesinde, Macar oyma yazısı ve Avrupa Rusya’sında yer alan Komiler’in (Komi-Zıryan) Abur yazısında da kendini göstermiştir. Bölgesel yazı oluşumlarının her biri kültür tarihiyle ilgili özel ve yerel koşullar altında etkisini ortaya koymuştur.

Roma-Latin dünyasından gelen itici güçlerin geleneksel Kelt kültürünü etkilediği bir bölgede, Ogham (veya Ogam) adlı özgün Kelt alfabesi meydana gelmişti (bkz. Bölüm 5). İrlanda’daki en eski yazıtlar, Hristiyanlık öncesi dönemden (3. yüzyıl) kalmadır. 5. yüzyılda İrlanda’da Hristiyanlık yayıldığında, Latince ve Latin alfabesi de Ada’ya ulaşmış-

ti. Neredeyse iki yüzyıl boyunca, İrlanda'da Eski İrlandaca (Galce) Ogham alfabesiyle yazılırken, Latince'den eğitim dili olarak faydalanılıyordu. İrlandaca 650 yılı civarında Latin alfabesiyle yazılmaya başlandı. O zamanlar Ogham yazı kültürü çöküş dönemini yaşıyordu. İrlandalı Hristiyan misyonerlerin, Cermen paganların dinini değiştirmek amacıyla anakaraya gittikleri İrlanda misyonu zamanında, yalnızca Latin alfabesi kullanılıyordu.

Kuzey Avrupa'da o zamanlar Roma dünyasıyla ilişki kuran yerel bir yazılı kültür kendini göstermişti. Bu kültür, yüzlerce yıldır Latince ve Latin alfabesinden bağımsız gelişen Cermen Runik alfabesiydi. Cermenlerin destan geleneğinde ve mitolojisinde büyülu anlamlar taşıyan Runik simgeler sistemi, seçkin büyücüler tarafından gizli bir bilgi olarak saklanıyordu. Ayrıca Runik alfabenin, ismini ilk altı harfinden (F, U, T, H, A, R, K) alan Futhark adlı en eski türevinde üretilmiş 220'den fazla yazıt, yıpranarak ve güçlüğüle de olsa günümüze ulaşmayı başarmıştır. 24 harfli Eski Futhark alfabesiyle yazılan bu yazıtların tamamı, pagan inancına göre sihirli ve dinî bir bağlama sahiptir.

Genç Runik alfabe olan 16 harfli İskandinav Futhark alfabesi, 9. ve 12. yüzyıllar arasında kullanılıyordu. Genç Futhark'la yazıldığı bilinen, tespit edilmiş yazıtların sayısı binlere ulaşmaktadır. Yalnızca İsveç'te 3000'den fazla Genç Futhark yazıtına rastlanmıştır. Bu yazı çeşidi bölgede yaygın bir kullanım alanına sahip olmuştur. Runik metinler yalnızca Eski İskandinav kültürünün merkez topraklarında değil, aynı zamanda Vikinglerin Grönland'dan Rusya'ya, Britanya Adaları'ndan Bosna'ya kadar uzanan sayısız ticari yerleşimleri ve kolonilerinde de üretilmiştir. Bugüne kadar bilinen en uzun runik metin, İsveç'teki 9. yüzyıla ait Rök taşıdır ve 750 runik işaretten oluşmaktadır. Runik alfabeyle yazılmış metinler 10. yüzyıla kadar Cermen çok tanrılı din dünyasında kültürel ilişkilerini genişletmiş, Eski İskandinav yazı geleneğinin geç aşamasında ise Hristiyan içeriğe sahip runik metinler de yazılmıştı.

Eski Norsça ve daha sonra gelişen yerel İskandinav dilleri, Latin alfabesiyle yazılmaya başlandığında, eski Cermen

kültürü ve yeni Hristiyan yaşam biçimi iç içeydi. Viking ailelerinin bir kısmında eski gelenekler sürdürülürken, diğer ailelerde Hristiyan yaşam tarzına alışılmıştı. Runik alfabe ve Latin alfabesi, rekabet etmekten ziyade işlevlerine göre dönüşümlü olarak bir arada kullanılıyordu. Runik alfabe tercihen daha çok taş ve ahşap yazıtlara üzerine; Latin alfabesi ise parşömene ve daha sonraki zamanlarda kâğıt üzerine yazılıyordu. Gotland halkının dili olan Eski Gotça, 16. yüzyıla kadar runik alfabeyle yazılmaktaydı. O dönemden günümüze bu alfabeyle yazılan çeşitli takvim kayıtları da kalmıştır.

Avrupa'nın bugüne kadarki en gizemli yazı çeşitlerinden biri, işaret biçimleri runik alfabeyi anımsatan Eski Macar oyma yazısıdır (Macarca: *Rovásírás*). Macar oyma yazısı, Cermen runik alfabesiyle benzerlik göstermemektedir. Oyma yazı ile Sibiry'a'da bulunan eski Türk Runik yazısı arasında kültürel bir ilişki olabileceği düşüncesi bugün hâlen tartışılmaktadır. Birkaç yıl önce, Avarlı bir kadına ait mezarda üzerine yazı oyulmuş bir iğne mahfazası bulundu. Avarlar, Macarlar'dan önce Panonya Ovası'na yerleşmişti. Sibiryadaki Türki Runik alfabenin Orta Asya'dan Avrupa'ya Avarlar sayesinde ulaşip Macarlar tarafından benimsenmiş olma ihtimali üzerinde durulmaktadır. Ahşaba oyulmuş yazıtlardan anlaşıldığı üzere Macar oyma yazısı Transilvanya'da Sekeller arasında yayılmış ve 9. ila 12. yüzyıllar arasında kullanılmıştır.

Daha az bilinen bir yazı oluşumu da Rus misyoner Perm'li Stephen tarafından, Fin-Ugrik dillerinden biri olan Zıryanca'nın yazımı (Komi-Zıryan) için geliştirilen Eski Zıryan alfabesidir. Rus-Ortodoks kilisesinin Rus olmayan halkları Hristiyanlaştırmak için bir program geliştirmediği dönemde Stefan, Zıryanların (Komilerin) kuzeydoğu Avrupa'daki yerleşim alanında 1373'ten 1395'teki ölümüne dek Hristiyanlığı yaymıştır. 1375 yılı civarında, bir yandan Yunan ve Kiril alfabelerinin modellerine dayanan, diğer yandan Zıryanların çağdaş kültür çevresindeki görsel unsurlarını, yani damga işaretlerini (iyelik işaretleri) dikkate alan, Abur yazısı adında bir yazı meydana getirdi. Bu işaretler, iş-

lev bakımından harf işareti olarak, farklı biçimde yorumlanmıştı. Bir işaretin daha önceki içeriğinin (aitlik ismi), kendinden sonraki harf değerine oranı tamamen rastgeledir. Yazıyı oluşturan Stefan, Hristiyanlığa dönmüş Zıryanların yeni yazma tekniğine alışması amacıyla, aşına oldukları kültürel sembolleri de kullanmayı düşünmüş ve bu amacında başarıya ulaşmıştı. Abur yazısı, Stefan'ın Hristiyanlık öğretilerinin temel metinlerini Zıryancaya tercüme etme konusunda yardım aldığı ve böylelikle bu metinlerin Zıryanlara daha yakın gelmesini sağladığı, önemli bir araç olmuştu. Bu yazı çeşidi de 17. yüzyıla kadar kullanılmaya devam edilmişti. Stefan'ın misyonerlik görevi ve yazı projesi, Rus-Ortodoks resmî kilisesi otoritesinin örgütsel çerçevesi dışında, kültür oluşturma odaklı kişisel bir çabadır. Zıryanların yerleşim bölgesi 15. yüzyıl sonunda Ruslar tarafından fethedildikten ve Moskova Knezliği'ne dâhil edildikten sonra, bölgede bu çalışmalar etkisini göstermişti.

Avrupa'ya dışarıdan gelen yazı sistemleri arasında yalnızca Ogham, Runik ve Abur yazıları gibi sayısız tarihsel özgün yazı değil, aynı zamanda Yahudiliğin kutsal sembollerinden biri olan İbrani kare yazı da bulunuyordu. Yahudiliğin kutsal dili İbraniceyle birlikte Yahudi sömürgelerinde yayılan bu yazı çeşidi, Avrupa'da Arapçadan bile daha eski bir geleneğe sahiptir. Yahudi tüccarlar, M.S. 1. yüzyılda Roma, Trier, Köln ve diğer şehirlerdeki Avrupa ticaret merkezlerine yerleşmişlerdi. İber Yarımadası'ndaki Sefarad Yahudileri, Orta Çağ'da Müslüman Moro (Endülüs Emevileri vd.) hükümdarlarıyla anlaşmaya varmıştı. Yahudiler, İspanyol Hristiyanları tarafından 1492 yılında sürgüne gönderilene kadar, Moro sultanlıklarının ticaretinde ve devlet işlerinde söz sahibiydi. Sefaradların birçoğu kaçıp Balkanlara yerleşirken, bazıları da Hollanda'ya göç etmişti.

Hazarlar Yahudiliği devlet dini olarak kabul ettiklerinde, İbranice ve onun yazılı kültürü kuzey Kafkasya'da şaşırtıcı bir canlanma yaşamıştı. Hazar boyları, 7. yüzyıl civarında siyasi merkezi Sarkel (Belaya Vezha) olan bir hanlık kurmuşlardı. Hazar Kağanlığı'nın en önemli ticaret merkezi, Volga Nehri'nin delta bölgesindeki İtil, daha sonraki adıyla

Astrahan'dır. İpek Yolu'nun kuzey güzergahında bulunan İtil, Orta Asya ve Çin'den Avrupa pazarlarına giden mallar için ünlü bir aktarma noktasıydı.

Hazarların siyasi önderleri, kısa bir süre içinde kağanlıklarının batıda (Bizans) ve güneyde (Gürcistan, Ermenistan) Hristiyan egemenliğinin ve doğuda ise İslam (Harezmsahlar Devleti) hâkimiyetinin kesiştiği alana yayıldığına farkına varmışlardı. Hazarlar bu çatışan dünya görüşlerine karşı bir denge oluşturarak Yahudi inancını kabul etmiş, başlangıçta sadece devlet dini olarak kurumsallaşan inanç, daha sonrasında yerel halk arasında da yaygınlaşmıştı. Yahudi tüccarlar, hahamlar ve âlimler ülkeye çağırılmış, Yahudi yaşam tarzı yayılmış ve kültür korunmaya çalışılmıştı. Yahudi göçmenler, çoğunlukla Bizans'tan ve İran'daki Susa'dan gelmekteydi.

Sonunda iç karışıklıklar Hazarların siyasi gücünü zayıflattı ve 965 yılında Kiev Knezi Svyatoslav, kağanlığı yıktı. Böylece Yahudiliğin devlet dini olduğu dönemler de sona erdi. Buna rağmen Yahudi kültürü bazı yerleşim bölgelerinde yalnızca İbraniler arasında değil yine başka bir Türk halkı olan Karaylar arasında da uzun süre varlığını koruyabildi. Bugün hâlâ Yahudiler Kafkasya bölgesinde yaşamakta ve birçoğu Hazar Yahudilerinin soyundan gelmektedir. Orta Çağ'dan 18. yüzyıla dek Karaylar, Kırım Yarımadası'nın iç kesimlerindeki dağlık bölgede yaşamlarını sürdürmüşlerdir. Karayların yaşam alanları Hazar Kağanlığı'nın egemenlik alanındayken, Karaylar o zamanki devlet dini olan Yahudilik ile temas hâlinde olmuştur. Bu gelenek o kadar köklü şekilde yerleşmiştir ki, Karaylar, Hazarların çöküşünden sonra da inançlarını bırakmamışlardır.

14. yüzyılın sonlarına doğru bazı Karaylar, Kırım'dan Litvanya'ya göç etmiştir. Kendilerinden sonraki nesiller bugün hâlâ Litvanya'da yer alan Trakai ve Panevezys'te yaşamaktadır. 15. yüzyılın ilk yarısına ait kayıtlarda, Karayların o zamanlar Ukrayna'da yer alan Galiçya ve Lutsk'ta yaşadıklarını belirtilmektedir. Karayca 20. yüzyıla kadar, en eskisi ve en önemlisi İbrani alfabesi olmak üzere, birden fazla alfabeye yazılmıştır. Yalnızca birkaç yüz Karaylı, ana dilini

günümüze kadar koruyabilmiştir. Yahudi dinî ve yazılı kültürünün sadece bir kısmı muhafaza edilebilmiştir.

İbrani yazısı, Geç Orta Çağ'dan milliyetçilik çağına [19. ve 20. yüzyıllar] kadar geçen uzun dönemde, Yahudi yazı kültürünün gelişmesiyle batıdaki Sefarad Yahudileri ve daha sonra doğudaki Aşkenaz Yahudileri sayesinde Avrupa kültür tarihinin ayrılmaz bir unsuru hâline gelmiştir. İbrani alfabesiyle yazılan İbranice, İspanyolca, Yidçe (Yidiş) ve Karayca edebiyatları dilbilimsel olarak dallara ayrılır ve en geniş payı İbranice ile Yidçe alır. Nazi diktatörü Hitler ve taraftarlarının modern barbarlığı, Avrupa Yahudiliğinin kültür taşıyıcılarını fiziken yok etmiş, kültürel gelenekte büyük çöküntüye yol açmıştı. Ancak İbrani ve Yidiş yazı kültürleri, 2. Dünya Savaşı öncesine kıyasla çok daha kısıtlı bir kapsamda da olsa, savaş sonrasında yeniden canlanmıştır.

1950'li yıllarda Avrupalıların birçoğu, savaş dönemindeki etnik "temizlikler" ve diğer çalkantılı olayların gelecekte beklenmediğini düşünüyordu. Ancak geçtiğimiz on yıllar içinde Avrupa'da büyük ölçekli göç hareketleri yaşanmıştır. Özellikle Batı Avrupa ülkeleri, Doğu Avrupa'dan gelen kıta içi göçmenler ve Asya ile Afrika göçmenleri olmak üzere milyonlarca insanı kabul etmişti. Irk ayrımcılığı, siyasi kaoslar ve ekonomik güçlükler hiçbir şekilde insan onuruna yakışır bir hayat sunmazken, dünyanın farklı bölgelerinden gelen sığınmacılar, yani "Yeni Avrupalılar" yerel kültürlerini de kendileriyle birlikte Avrupa'ya getirdiler. Bu sayede çok sayıda yeni dil de Avrupa'ya ulaştı.

Avrupa dışı diller, yazıya dökme imkânları olduğu kadarıyla kendi yazılı kültürlerini de Avrupa'ya aktarmıştır. Sömürgecilik döneminde Afrika ve Asya'daki yerel dil topluluklarının uyarladığı Latin alfabesi, Latin harfleriyle ve çok sayıda ayırıcı imle yazılan Vietnamca yazılı dili gibi çok defa dönüştürülmüş türevleriyle Avrupa'ya gelmiştir. Daha önceden Avrupa'da gelişen fakat daha sonra yerini başka alfabelere bırakan bazı tarihi yazı çeşitleri, göçmenlerle beraber geri dönmüştür. Örneğin, Fransa'daki Cezayirli Arap ve Berberi göçmenler, İtalya ve Belçika'daki Faslı göçmenler ve ayrıca Almanya'daki İranlı, Iraklı ve Afgan göçmenlerin

kültürünün önemli bir parçası olan Arap yazısında bu duruma rastlanır.

Hindistan, Pakistan ve Bangladeş gibi eski İngiliz sömürgelerinden pek çok göçmen Britanya'ya gelmiştir. Bu ülkeler geleneksel açıdan zengin yazılı kültürleriyle tanınmış ve böylece Hint yazı sistemleri göçmen gruplar aracılığıyla Avrupa'ya açılmanın yolunu bulmuştur. Bu yerel dillerin çift dilli okul programları, İngiliz okullarında pek çok Asya yazısının öğretilmesini sağlamıştır.

Avrupa'da kullanılan yazı sistemlerinin çeşitliliği, son yıllarda hatırı sayılır ölçüde artmıştır. Kıtada daha önce hiç bugünkü kadar farklı yazı çeşidi kullanılmamıştır. Bu yazı sistemlerinin hemen hemen tamamı alfabe türevidir. En üretken olanları ise Batı ve Orta Avrupa'da Latin alfabesi ve Doğu Avrupa'da Kiril alfabesidir. Kiril alfabesinin geçerlilik alanı tarihsel süreçte gözle görülür ölçüde azalmıştır. Kiril alfabesi, günümüzde Rusya, Belarus (Beyaz Rusya), Ukrayna, Bulgaristan ve Sırbistan gibi ülkelerde hâkimiyetini sürdürmektedir. Karadağ'da ve Bosna-Hersek'te Kiril alfabesi ile Latin alfabesinin rekabeti devam etmektedir. Dijital çağ ve onun yazılı araçları, Latin alfabesine Doğu Avrupa'da da olağanüstü bir yükseliş yaşatmıştır.

7. SEÇKİN YAZILI DİLE GERİ DÖNÜŞ

Yazı teknolojisi, yazı tarihinin en uzun döneminde yalnızca seçkin sınıfın bir aracı olarak kalmıştı. Mezopotamya ve Mısır'da "yazabilen sınıfın" fertleri olan itibarlı uzmanlar, bilginin koruyucularıydı. Antik Yunanistan ve Roma'nın da aralarında bulunduğu bu antik uygarlıklar, yazılı kültüre sahip toplumlar yaratmıştı. Yazı tekeline egemen olan uzmanlar, ya profesyonel yazıcı (kâtip) ya da devletin sosyal ve siyasi seçkin sınıf mensubuydu. Roma İmparatorluğu'nun ardıl devletlerinde de bu tür ilişkiler olduğu bilinmektedir. Doğrusu, bu yazılı toplumlarda sadece seçkin sınıfın yazı kullanması, insanlar bilgiyi saklamanın ana kaynağı olan el yazısıyla yazma bilgisi ve olanağına sahip olduğu sürece kayda değer bir farklılık yaratmamıştır. Çünkü el yazıları öğrenilip kopyalanabildiğinden, bazı klasik metinler büyük ölçüde bu yolla çoğaltılmış, ancak maliyetleri çok yüksek olduğundan okuma ve yazma yine zenginlerle sınırlı kalmıştır. Öte yandan el yazmalarının çoğaltılma imkânı sınırlı kaldığından, halkın geniş bir kesiminin kültürel yaşamı, yazının varlığından neredeyse hiç etkilenmemiştir.

Matbaa, metinlerin geniş kitlelere yayılması için teknik koşulları elverişli kılmış, böylece yazı toplumundaki uzman olmayan kişilerin de bilgi gelişimine katkı sağlamasının önünü açmıştı. Basılı metinlere erişim kolaylaştıkça, bu yeni gereci kullanma ihtiyacı da bir o kadar artmıştı. Bu nedenle, Yeni Çağ'ın başlangıcında metinleri (neredeyse) sınırsız biçimde çoğaltmayı mümkün kılan matbaanın sağladığı teknik olanakların ve yazı üretiminde ana dil kullanımının artması, teknolojik bilgi akışına erişim (okumayı öğrenme) isteğiyle nedensel olarak birbiriyle bağlantılıdır. Avrupa'da Rönesans döneminde ortaya çıkan yüksekokullar (akademi), bilginin artıp yayılmasına da büyük katkı sağlamıştır.

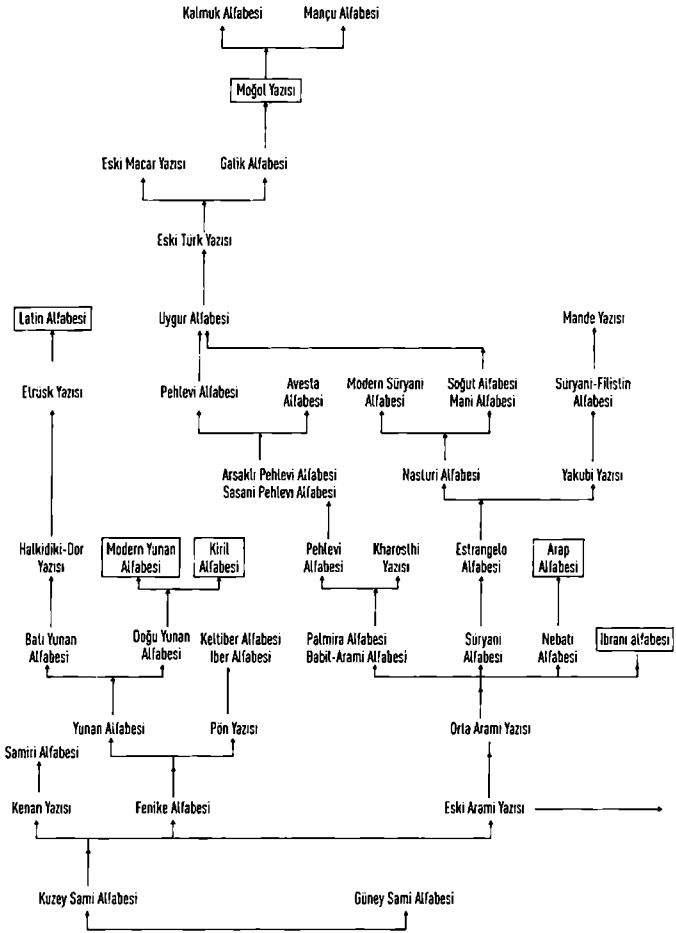
Günümüzde modern bilgi teknolojileri düşünülerek kullanılan “bilgi toplumu” teriminden bahsederken, geniş kitlelere etki eden yeni bilgi teknolojilerinin popülerleşmesinin, 16. yüzyılda Yeni Çağ’a geçiş yapılırken de yaşandığının pek farkına varmayız. 18. yüzyıl Aydınlanma Çağı’nda genel eğitim ve bilginin gelişimiyle ilgili tartışmaları tetikleyen yazı kullanımında da devrimsel bir hareketlilik yaşanmıştı. Yazı, halk odaklı bir okul sisteminin kurulmasıyla bağlantılı olarak kilit bir rol oynamış, Latin alfabesi yalnızca Avrupa’da değil, bütün dünyada en çok kullanılan yazı sistemi hâline gelmişti.

Yazının dijital bilgi teknolojilerinde kullanılmaya başlanmasından itibaren, yaklaşık 7000 yıldır sürekli artan bir nüfusta teşvik edilen birincil ve somut yazma biçimi ile ikincil, yani 1970’li yıllarda bilgisayarların icadından bu yana, hâlihazırda yazıya ve yüksek yaşam standardına sahip kesime özgü, seçkin bir araç olan dijital yazma biçimi arasında kültür tarihi bağlamında bir ayırım yapılmalıdır. Elektronik ortamın yazı dili olan dijital yazı, tamamen yeni ve daha önce bilinmeyen bir teknoloji aracılığıyla kapsam alanını genişletmiştir. Gottfried Wilhelm von Leibniz (1646-1716), yüzyıllar önce 0 ve 1 rakamlarının kombinasyonlarıyla bilginin sayısal (dijital) olarak işlenebileceği bir makine yapılabileceğini savunmuş fakat Elektronik Çağı’na kadar Leibniz’in bu fikirleri ütöpik kalmıştır.

İkincil yazma biçimleri (bilgisayar, teletext, SMS/meşajlaşma araçları, WARP, e-posta, internet) ile şu ana kadar edindiğimiz tecrübeler, yazı kullanımının gittikçe arttığını göstermektedir. Geleneksel yazma aracı yoluyla insan ve makine arasındaki iletişim sürecinde insanlara sunulan dijital bilgi kitlesinin kapsamı sebebiyle, ikincil yazma biçimi, birincil yazma biçiminin önüne geçmiştir. Ancak bu durum, geleneksel yazı gereçlerinin işlevini ve geçerliliğini yitirdiği anlamına gelmez. Birincil ve ikincil yazma biçimleri, müşterek bir ilişki içindedir ve her ikisi de günlük hayatımızın bir parçasıdır.

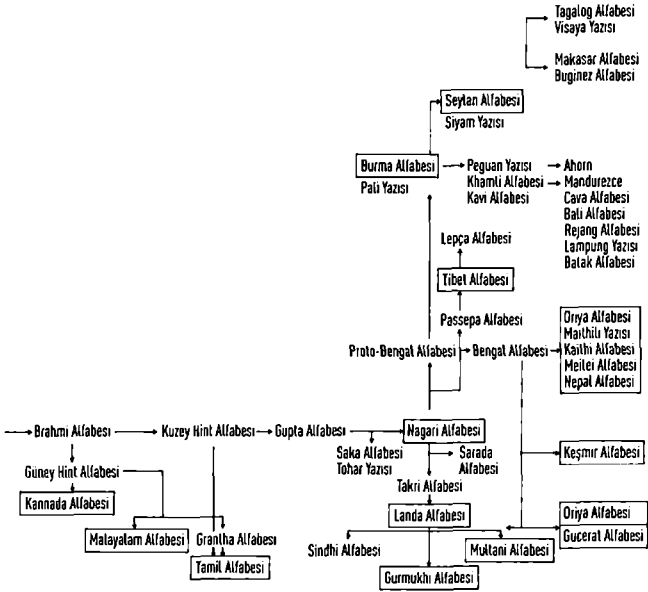
Okuryazarlık oranının gitgide arttığını göz önünde bulundurarak yazılı kültürün geleceğini düşündüğümüzde, kendimizi paradoksal, çelişik bir gelişmenin ortasında buluruz. 16. ve 18. yüzyıllardaki bilgi teknolojilerinin gelişimi ile günümüzün Dijital Ağ Toplumu'nun (*Network Society*) durumu karşılaştırıldığında belirgin bir farklılık göze çarpar: O zamanlarda matbaa ve genel okul sisteminin kurulması, okuryazarlığın artmasını, okuma ve yazmanın nüfusun çok daha geniş kitlelerine yayılmasını sağlamıştı. Bunun aksine dijital yazı biçimi (özellikle internet), yazma becerisinin yayılmasını zorunlu olarak teşvik etmekten ziyade, geleneksel yazılı dil çevrelerinde yazıya hâlihazırda sahip kişiler için özel bilgi teknolojisini de kullanılabilir hâle getirir. Dolayısıyla dijital yazma, okuma yazma bilmeyen kitleleri özgürleştirmez, tam tersine, toplumu dijital bilgi akışının denetleyicileri sınıfı (bilgi tekelleri) ve bu tür tekellere bağımlı olan büyük kitleler şeklinde ikiye ayırır. Dijital yazım dünyasında Latin alfabesinin hâkimiyeti, yazı teknolojisinin, bilgi tekellerini elinde tutan seçkin kesimlerin bir aracı olduğu gelişim aşamasına dayanır. Bu süreç içinde Latin alfabesinin, dünyanın diğer tüm yazı sistemlerine büyük bir fark attığı aşikârdır.

Çerçeve içine alınan yazılar günümüzde hala kullanılmaktadır.

Güney Asya'daki Önemli Yazı Gelişim Merkezleri

Çerçeve içine alınan yazılar günümüzde hala kullanılmaktadır.

KAYNAKÇA

Chadwick, J. (1990). Linear B, Linear A, the Cypriot connection, Reading the past, 137-195

Daniels, P.T./Bright, W. (Yay.) (1996). The world's writing systems. New York/Oxford

DeFrancis, J. (1989). Visible speech. The diverse oneness of writing systems. Honolulu

Dreyer, G. (1998). Umm el-Qaab I. Das prädynastische Königsgrab U-j und seine frühen Schriftzeugnisse. Mainz

Faulmann, K. (1880). Illustrierte Geschichte der Schrift. Viyana (Yeni baskı: Nördlingen 1989)

Gimbutas, M. (1991). The civilization of the Goddess. The world of Old Europe. San Francisco

Green, M.W./Nissen, H.J. (1987). Zeichenliste der archaischen Texte aus Uruk. Berlin

Günther, H./Ludwig, O. (Yay.) (1994). Schrift und Schriftlichkeit. Ein interdisziplinäres Handbuch. Berlin/New York

Haarmann, H. (1992). Universalgeschichte der Schrift. Frankfurt/New York

- (1994). Entstehung und Verbreitung von Alphabetschriften, in: Günther/Ludwig 1994: 329-347

- (1995). Early civilization and literacy in Europe. An inquiry into cultural continuity in the Mediterranean world. Berlin/New York

- (1998). Writing technology and the abstract mind, Semiotica 122, 69-97

- (1999). Schriftentwicklung und Schriftgebrauch in Südosteuropa vor der Verbreitung des Alphabets, Hinrichs 1999: 185-209

- (2001). Sprachtypologie und Schriftgeschichte, Haspelmath et al. 2001: 163-180

Haspelmath, M. et al. (Yay.) (2001). Language typology and language universals/Sprachtypologie und sprachliche Universala-

lien/La typologie des langues et les universaux linguistiques, C. 1. Berlin/New York

Healey, J.F. (1990). The early alphabet, in: Reading the past 1990: 197-257

Hinrichs, U. (yay.) (1999). Handbuch der Südosteuropa-Linguistik. Wiesbaden

Keightley, D.N. (1985). Sources of Shang history. The oracle-bone inscriptions of Bronze Age China. Los Angeles/Londra

Loprieno, A. (1995). Ancient Egyptian - A linguistic introduction. Cambridge/New York

Maisels, C.K. (1999). Early civilizations of the Old World. The formative histories of Egypt, the Levant, Mesopotamia, India and China. Londra/New York

Marcus, J. (1992). Mesoamerican writing systems. Propaganda, myth, and history in four ancient civilizations. Princeton, New Jersey

Miller, D.G. (1994). Ancient scripts and phonological knowledge. Amsterdam/Philadelphia

Parpola, A. (1994). Deciphering the Indus script. Cambridge

Reading the past. Ancient writing from cuneiform to the alphabet (Önsöz: J.T. Hooker). Londra 1990

Rudgley, R. (1998). Lost civilisations of the Stone Age. Londra/Sidney

Salomon, R.G. (1996). Brahmi and Kharoshthi, Daniels/Bright 1996: 373-383

Schele, L./Freidel, D. (1994). Die unbekannte Welt der Maya. Das Geheimnis ihrer Kultur entschlüsselt. Augsburg

Schmandt-Besserat, D. (1996). How writing came about. Austin

Stiebner, E.D./Leonhard, W. (1985). Bruckmann's Handbuch der Schrift. München (3. b.)

Thomsen, M.-L. (1984). The Sumerian language. An introduction to its history

and grammatical structure. Kopenhagen

Walker, C.B.F. (1990). Cuneiform, in: Reading the past 1990: 15-73

Yémen- au pays de la reine de Saba (Sergi katalogu). Paris 1997

DİZİN

A

Abur 113, 115, 116
Afrika 9, 11, 12, 59, 84, 98, 109, 110, 112, 118
Agia Triada 28
Akad 8, 58, 94
Akdeniz 21, 29, 61, 64, 65, 83, 84, 86, 89
Akropolis 24
Algonkin 14, 15
Alman 109
Amhar 103
Anadolu 32, 34, 46, 60, 67, 75, 84, 111
Antik Çağ 19, 60, 64, 66, 73, 83, 92, 112
Arami 90, 91, 93, 94, 95, 104
Aramice 92, 93, 95
Arap 49, 72, 74, 82, 94, 98, 104, 110, 113, 118
Arkadya 31, 58
Astrahan 117
Asurca 46
Asya 9, 34, 59, 66, 68, 84, 95, 96, 97, 98, 99, 109, 115, 117, 118, 119
Aşkenaz 118
Avarlar 115
Avrupa 8, 9, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 31, 34, 50, 59, 61, 64, 65, 68, 69, 70, 73, 74, 84, 87, 93, 94, 98, 99, 105, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 122
Avustralya 11, 12, 60, 109
Avustronezya 97
Azerbaycan 108
Azeri 105
Aztek 46, 70, 73

B

Babil 35, 46, 60, 75, 82, 91, 94
Balkan 111, 113
Biblos 47, 75, 76, 80, 81, 83
Birleşmiş Milletler 55
Bizans 65, 117
Bosavi 12
Brahmi 95, 96, 97, 104, 128
Brezilya 11
Britanya 114, 119
Bulgaristan 100, 111, 119
Buzul Çağı 21

C

C14 metodu 8
Cermen 7, 99, 114, 115
Cortés 69
Çatalhöyük 111
çekimli 56
Çin 22, 24, 36, 37, 38, 40, 43, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 62, 65, 66, 68, 72, 98, 101, 102, 117
çivi yazısı 7, 32, 33, 34, 35, 46, 58, 76, 78, 94

D

Delaware 14
demotik 46, 48, 80
dendrokronoloji 8
determinatifler 37, 38
dijital 11, 70, 71, 122, 123
Dipylon Vazosu 61

E

- Ebla 33, 34, 46
 Ege 25, 26, 29, 31, 75, 76, 78, 80, 81, 84, 85, 86, 112
 Elam 33, 34, 46, 51, 60
 Erken Modern Çağ 100
 Ermenistan 99, 117
 Eski Dünya 7, 19, 20, 37, 41, 43, 45, 58, 60
 Eteokretler 85
 Etoro 12
 Etrüskçe 62, 67, 68, 95
 Etrüskler 59, 62, 66, 86, 89

F

- Farsça 94, 96
 Faulmann 7, 9, 127
 Fenike 76, 77, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 88, 89, 90, 91, 93, 94, 95, 104
 Filipinler 96, 97
 Filistin 79, 82, 84, 92
 Fin 9, 115
 Fince 65, 106
 fonetikleşme 51, 54, 57, 102, 103
 fonografik 16, 40, 41, 43, 45, 46, 47, 50, 75, 76, 79
 Futhark 114

G

- Gandersheim Sandığı 63
 Girit 25, 26, 27, 28, 29, 30, 31, 46, 60, 61, 65, 84, 85, 86, 94, 111, 113
 Glagol 50, 99, 100, 112, 113
 Gotça 115
 Gupta 96
 Gutenberg 69, 70
 Gürcistan 99, 117

- Hammurabi 35, 60
 Hangul 50, 99, 101, 102, 104
 Harezmsahlr 117
 hat sanatı 72, 74
 Hazar Kağanlığı 116, 117
 Hazarlar 92, 116, 117
 Helladik Dönem 26
 Hindistan 34, 55, 66, 68, 73, 95, 96, 97, 108, 109, 119
 Hint 26, 34, 60, 87, 95, 96, 97, 103, 104, 109, 111, 119
 Hiragana 49, 50, 55, 58, 103
 Hititçe 34, 94
 hiyeratik 46, 48, 75
 hiyeroglif 8, 16, 27, 28, 39, 46, 48, 60, 73, 75
 Hong Kong 52
 Hristiyan 48, 74, 92, 99, 100, 114, 115, 117
 Hurrice 34, 46, 94
 Hutsuri 100

I

- İber 47, 62, 89, 112, 116
 İbraniler 90, 91, 117
 İngiliz 49, 73, 119
 İnuit 47
 İpek Yolu 65, 66, 92, 96, 117
 İran 35, 95, 117
 İrlanda 74, 99, 113
 İskoçya 99
 İslam 72, 98, 117
 İslami 59
 İspanya 47, 74, 84
 İspanyol 41, 49, 69, 98, 116
 İtalya 66, 69, 74, 87, 95, 118

J

Japon 55, 58, 72, 94, 103

Japonca 49, 50, 55, 109

K

Kafkas 34, 113

Kaligrafi 72

Kanji 49, 55

Karadeniz 21

Karaylar 92, 117

Karelya 9

Kartaca 83, 84, 90

Katakana 49, 50, 55, 58

Kekinowin 15, 65

Kharosthi 95, 96

Kıbrıs 29, 31, 47, 49, 58, 75, 76, 84, 85, 89, 94, 112

Kırım 92, 117

Kiev 117

Kiklad 26, 73, 111

kil tabletler 8, 30, 61, 66

Kiril 50, 80, 98, 100, 104, 105, 108, 112, 113, 115, 119

Kmer 55

Kolomb 15, 36, 37, 39, 43, 49, 51, 58, 69

Kore 99, 101, 102, 104

Kumran 90, 92

kült 21, 24, 27, 30, 61, 81

L

Latin 49, 50, 55, 56, 60, 69, 75, 84, 94, 95, 97, 98, 99, 104, 105, 106, 108, 109, 110, 112, 113, 114, 118, 119, 122, 123

Linear A 26, 27, 29, 30, 46, 66, 75, 85, 94, 111, 127

Linear B 29, 30, 31, 46, 49, 58, 61, 66, 73, 74, 75, 94, 127

Logografi 45, 52

Logografik 37, 38, 40, 46

logogram 26, 41, 57, 79

Luvi 60

M

Macar 104, 113, 115

Malezya 11, 96

Mandarin 52

Maori 106

Maya 16, 39, 40, 41, 46, 49, 58, 60, 69, 128

Meksika 70

Mezoamerika 15, 36, 41, 46, 51

Mezolitik 25

Mezopotamya 7, 8, 9, 17, 19, 20, 22, 31, 32, 33, 36, 38, 51, 60, 61, 84, 91, 92, 111, 121

Mısır 7, 8, 9, 31, 32, 36, 37, 38, 39, 46, 47, 48, 51, 60, 63, 64, 67, 68, 73, 75, 76, 78, 79, 80, 81, 93, 94, 121

Miken 25, 26, 29, 30, 31, 46, 58, 61, 66, 73, 74, 85

Mikstek 16, 70

Minos 25, 26, 28, 29, 30, 47, 61, 75, 85, 111

Mkhedruli 100

Moğol 102

monotetik 51, 54, 55

Moskova 65, 116

Musa 78

N

Nabatiye 93

Nil 64

Nom 49, 56, 94

Normanlar 68

Norsça 114

Novgorod 65

O

Ogham 49, 99, 113, 116

Okuryazarlık 11, 123

Olimpiya 29

Olmekler 39

Orta Asya 95

Orta Çağ 50, 65, 68, 69, 74, 92, 96, 98, 103, 112, 113, 116, 117, 118

Orta Doğu 8, 32, 74, 92, 95

P

Paleolitik 25, 62, 63

Pali 97

Palmira 93

papirüs 59, 63, 64, 68, 93

Papua Yeni Gine 11, 12

parşömen 63, 67, 69, 74

Pasifik 36

Paskalya Adası 64

Pergamon 67

Pers 35

Phaistos Diski 28, 46

piktografik 8, 15, 17, 32, 52

Pinyin 55

polisentetik 56

Prakrit 96

R

rad-yokarbon 8

rebus 37, 40

resimçizit 8

Resim-hece yazısı 46

resimyazı 8, 32, 37

resitatif 15

Roma 47, 64, 67, 84, 87, 89, 98, 112, 113, 114, 116, 121

Romalılar 59, 64, 66, 87

Romanya 22

Rongorongo Tabletleri 64

runik 7, 60, 63, 114, 115

Rusça 65, 98, 105, 109, 112

Rusya 105, 111, 113, 114, 119

S

Saba 74, 82, 128

Sakkara Mezarları 63

Samarra 20, 111

Sami 33, 34, 48, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 90, 112

Sanskritçe 97

Sefarad 116, 118

Sekeller 115

Shang 24, 37, 46, 51, 53, 128

Sicilya 64, 84

Sina 75, 76, 77, 78, 79, 82

Sinaitik 78, 79, 81

Slav 50, 80, 100, 112

sondan eklemeli 50, 56, 57

Sovyet 98, 104, 108, 113

Sri Lanka 66, 96

Suriye 29, 33, 75, 76

Susa 60, 117

Sümer 7, 8, 9, 16, 17, 20, 22, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 43, 46, 51, 56, 57, 60

Svahili 49, 110

T

tarıçça 23, 26, 73

Tartaria 22, 23, 60

Taş Devri 9, 25, 26

Tibet 66

Transilvanya 22, 60, 115

Transkripsiyon 43

Tuna 8, 20, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 36, 46, 60, 61, 111, 113

Türk 92, 98, 113, 115, 117

Türkçe 113

Türk Runik yazısı 115

U

Ugarit 29, 34, 76, 77, 82, 83

Ukrayna 92, 113, 117, 119

Ur 31

Urartuca 34, 94

Uruk 17, 31, 33, 36, 60, 127

V

Vietnamca 49, 56, 94, 98, 106, 118

Viking 115

Vinça 23

Y

Yahudi 90, 92, 116, 117, 118

Yakın Doğu 8, 16, 19, 22, 31, 32, 33, 34,
46, 60, 64, 75, 76, 77, 83, 86, 90, 91, 93, 94,
111, 112

Yehova 90

Yeni Dünya 36, 37, 41, 45, 60

Yunan 24, 25, 26, 29, 31, 49, 50, 58, 61,
66, 73, 76, 80, 82, 85, 86, 88, 89, 90, 93, 94,
100, 112, 113, 115

Yunanistan 23, 24, 61, 66, 73, 121

Z

Zhou 24

Zıryan 99, 113, 115

